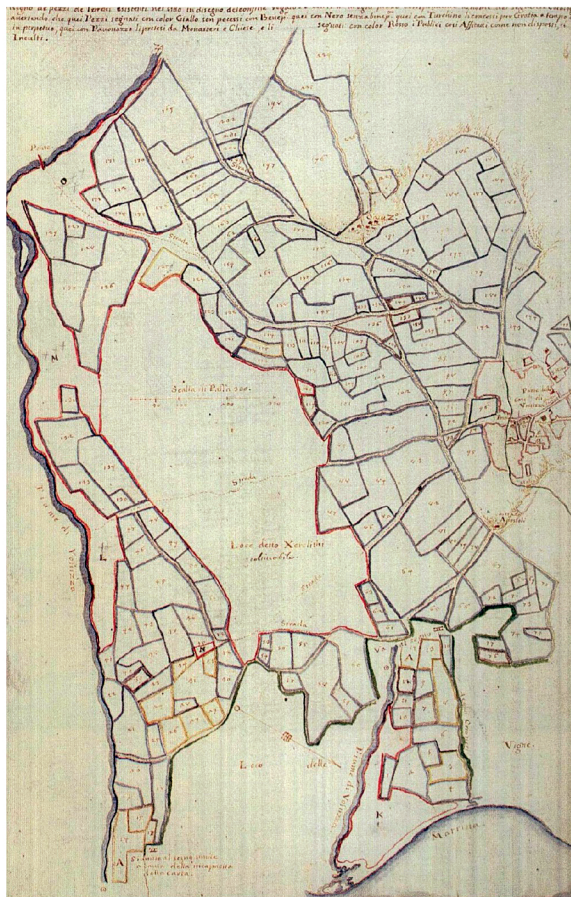


Βάιος Βαϊόπουλος - Στάθης Μπίρταχας
Γεράσιμος Δ. Παγκράτης
(επιστημονική επιμέλεια)

ΤΟΜΟΣ ΑΦΙΕΡΩΜΕΝΟΣ
ΣΤΟΝ ΑΚΑΔΗΜΑΪΚΟ ΔΑΣΚΑΛΟ
ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟ ΝΤΟΚΟ



ΗΡΟΔΟΤΟΣ

Χαράλαμπος Γάσπαρης

Μια βενετική γαλέρα και το πλήρωμά της: ένα «πορτρέτο» του 1423

Η γαλέρα υπήρξε το κυρίαρχο σκάφος του εμπορικού και πολεμικού στόλου της Βενετίας στη Μεσόγειο κατά τους ύστερους μεσαιωνικούς και πρώιμους νεότερους χρόνους. Επρόκειτο για ένα «μακρύ» σκάφος, σε αντίθεση με τα εμπορικά «πλατιά» σκάφη της εποχής (*buzzonave, taretta*), το οποίο προοριζόταν ως τέτοιο κυρίως για πόλεμο. Σε αντίθεση με τα εμπορικά σκάφη που χρησιμοποιούσαν κυρίως τα πανιά για την κίνησή τους, αφήνοντας πολύ ελεύθερο χώρο για τα εμπορεύματα, οι γαλέρες κινούνταν από κωπηλάτες, οι οποίοι καταλάμβαναν όλο το κατάστρωμα, καθιστώντας το σκάφος ευέλικτο τόσο κατά τη διάρκεια μιας ναυμαχίας, όσο και κατά τον ελλιμενισμό του. Στον γενικό αυτό κανόνα υπήρχαν κατά εποχές μικρές ή μεγάλες παραλλαγές όσον αφορά τη γαλέρα. Αν και κατά τον 13ο αι. οι βενετικές γαλέρες χρησιμοποιούνταν και για τη μεταφορά εμπορευμάτων, ωστόσο συνέχιζαν να αποτελούν ένα κατεξοχήν πολεμικό σκάφος, το οποίο, εκτός από τη συμμετοχή του στην άμυνα και τις ναυμαχίες, συνόδευε και τις εμπορικές νηοπομπές για προστασία. Από τα τέλη όμως του 13ου αιώνα αλλά κυρίως από τον 14ο αιώνα και εξής, οι Βενετοί καθιέρωσαν δύο τύπους γαλέρας, τη λεγόμενη «μεγάλη» γαλέρα για εμπορικούς σκοπούς και την «ελαφριά» γαλέρα για πολεμικούς σκοπούς. Η τελευταία παρέμεινε ένα «μακρύ» ευέλικτο και γρήγορο σκάφος που στηριζόταν στους κωπηλάτες. Ωστόσο, η βενετική «μεγάλη» γαλέρα, η οποία συνδύαζε κάποια από τα πλεονεκτήματα της «πλατιάς» εμπορικής γαλέρας με εκείνα της «μακριάς» πολεμικής, χρησιμοποιήθηκε εντέλει και για τους δύο σκοπούς, ως εμπορική δηλαδή και ως πολεμική, καθιστώντας την ως τον πλέον χαρακτηριστικό βενετικό τύπο σκάφους από τα τέ-

λη του 13ου έως και τη δεκαετία του 1530¹. Έτσι, για πάνω από διακόσια χρόνια ήταν το ιδανικό σκάφος για τον βενετικό στόλο, προσφέροντας ασφάλεια έναντι εχθρικών επιθέσεων αλλά και δύσκολων καιρικών συνθηκών.

Η «μεγάλη» βενετική γαλέρα διέθετε κατά κανόνα ένα κατάστρωμα και αρχικά ένα κατάρτι, όπου μπορούσαν ανάλογα με τον καιρό να ανοίξουν ένα ή δύο τριγωνικά πανιά. Από τις πρώτες δεκαετίες του 15ου αι. διέθετε πλέον δύο κατάρτια, ένα μπροστά και ένα πίσω. Η γαλέρα ήταν τριγωνικός με 25 έως 30 πάγκους σε κάθε πλευρά της, τρεις κωπηλάτες σε κάθε πάγκο, καθένας από τους οποίους κινούσε το δικό του κουπί. Αυτό σημαίνει ότι ο αριθμός των κωπηλατών μιας γαλέρας κυμαινόταν από 150 έως 180. Ανάλογα με τις καιρικές συνθήκες, η «μεγάλη» γαλέρα έπλεε χάρη στα πανιά, ενώ τα κουπιά παρέμεναν σε αδράνεια, τα οποία ωστόσο ενεργοποιούνταν ανά πάσα στιγμή για λόγους ασφάλειας ή ταχύτητας. Όταν η «μεγάλη» γαλέρα λειτουργούσε αποκλειστικά ως πολεμικό σκάφος, και μάλιστα κατά τη διάρκεια ναυμαχίας, τον κυρίαρχο ρόλο έπαιζαν χωρίς αμφιβολία οι κωπηλάτες και όχι τα πανιά.

Στο κατάστρωμα της πολεμικής γαλέρας, εκτός από τους κωπηλάτες, βρίσκονταν επίσης και οι στρατιώτες, οι οποίοι ήταν αρχικά τοξότες και στη συνέχεια βαλιστάριοι². Η γαλέρα, εκτός από τους κωπηλάτες και τους στρατιώτες, στελεχωνόταν από τους αξιωματούχους υπεύθυνους για τη

1. Περισσότερες πληροφορίες για τα τεχνικά χαρακτηριστικά της βενετικής γαλέρας, βλ. το κλασικό έργο του FREDERIC C. LANE, *Venetian ships and shipbuilders of the Renaissance*, Baltimore, 1934 (ανατύπωση Baltimore - London, 1992), και ειδικά σελ. 1-34, όπου δίνονται τα γενικά χαρακτηριστικά. Βλ. ακόμη για το ίδιο θέμα FREDERIC C. LANE, *Le navi di Venezia*, Τορίνο, 1983, και ειδικά τις μελέτες / κεφάλαια «Il naviglio veneziano nella rivoluzione commerciale», σελ. 3-23, και «I marinai veneziani e la rivoluzione nautica del medioevo», σελ. 150-169, και «Progresso tecnologico e produttività economica nei trasporti marittimi tra la fine del medioevo e l'inizio dell'era moderna», σελ. 201-226. Για τη βενετική επίσης γαλέρα και το πλήρωμά της, και κυρίως για τον ρόλο της στο βενετικό εμπόριο, βλ. DORIS STÖCKLY, *Le système de l'Incanto des galées du marché à Venise (fin XIIIe-milieu XVe siècle)*, Leiden - N. York - Köln, 1995, και ειδικά σελ. 188-191, 267-304.

2. Για τη χρήση της βαλίστρας στα σκάφη, βλ. FREDERIC C. LANE, «La balestra nella rivoluzione nautica del medioevo», στο *Le navi di Venezia*, σελ. 240-250.

διοίκηση και την πλεύση της, καθώς και από το απαραίτητο τεχνικό προσωπικό, υπεύθυνο για τη συντήρηση της γαλέρας και την αντιμετώπιση προβλημάτων του σκάφους. Στην κορυφή της ιεραρχίας βρισκόταν ο σοπρακόμιτος (*sopracomitus/sovracomito*) και ακολουθούσαν κατά σειρά ο κόμιτος (*comitus/comito/copito*)³, ο «ένορκος καπετάνιος» (*patronus iuratus/patron giurato*)⁴ και ο γραφέας (*scribanus/scriba*), στη συνέχεια οι πιλότοι (*nauclearii/nocheri*), οι μαραγκοί (*marangoni*) και ο καλαφάτης (*calafatus/calafado*) και τέλος, οι βαλιστάριοι (*balistarii/balestrieri*) και βέβαια οι πολυάριθμοι κωπηλάτες (*homines a remo/remerii*)⁵. Οι διαφορές στον μισθό όλων αυτών αντανακλούν την ιεραρχία αυτή. Μια πολεμική «μεγάλη» γαλέρα διέθετε πλήρωμα πάνω από 200 πρόσωπα. Οι κωπηλάτες μαζί με τους περίπου 30 βαλιστάριους, ο αριθμός των οποίων αυξανόταν ανάλογα με τις περιστάσεις, αποτελούσαν τη συντριπτική πλειονότητα του πληρώματος.

Ο εξοπλισμός και η στελέχωση (*armamentum*) μιας γαλέρας, είτε εμπορικής είτε πολεμικής, μετά τη ναυπήγησή της ήταν ένα πολύ σημαντικό βήμα και ακολουθούσε συγκεκριμένη διαδικασία, που όριζε το βενετικό κράτος. Τα έξοδα μοιράζονταν κατά κανόνα ανάμεσα στο ίδιο το βενετικό κράτος και τους ιδιώτες. Οι εμπορικές γαλέρες που συμμετείχαν στις μεγάλες νηοπομπές, τόσο προς την ανατολική και τη δυτική Μεσόγειο όσο και προς τη βόρεια Ευρώπη ναυπηγούνταν, εξοπλίζονταν και οργανώνονταν στα ναυπηγεία της Βενετίας. Αντίθετα, στη ναυπήγηση, τον εξοπλισμό και την οργάνωση των πολεμικών γαλερών συμμετείχαν συστηματικά και οι αποικίες της Βενετίας, με συγκεκριμένο αριθ-

3. Ο κόμιτος ήταν ο υπεύθυνος για τον έλεγχο και τη διαχείριση του πληρώματος και βρισκόταν κάτω από τον σοπρακόμιτο.

4. Σε αντίθεση με την εμπορική γαλέρα, στην πολεμική ο «ένορκος καπετάνιος» ήταν μισθοδοτούμενος από το κράτος και ήταν κατ' αναλογία υπεύθυνος για τη στρατολόγηση του πληρώματος και τη διαχείριση γενικότερα όλων των προβλημάτων της γαλέρας πριν και κατά τη διάρκεια της πλεύσης. Για τον «ένορκο καπετάνιο» στις εμπορικές γαλέρες, βλ. STOCKLY, *Le système de l'Incanto*, σελ. 280-281.

5. Η ιεραρχία στις εμπορικές γαλέρες ήταν ανάλογη, με μικρές διαφοροποιήσεις. Την ανώτατη θέση εδώ κατείχε ο «εφοπλιστής». Βλ. STOCKLY, *Le système de l'Incanto*, σελ. 279.

μό γαλερών. Κατά τον 14ο και 15ο αιώνα εξοπλιζόνταν δύο και κατά περίπτωση τρεις ή και τέσσερις στην Κρήτη, δύο στην Εύβοια και δύο στην Τήνο και τη Μύκονο. Στη διάρκεια πολεμικών συγκρούσεων ο αριθμός, ανάλογα με τις συγκυρίες, μπορεί να αυξανόταν. Το κόστος για τις γαλέρες αυτές βάραινε σχεδόν αποκλειστικά τους βενετούς υπηκόους των αποικιών (φεουδάρχες και αστούς) και ελάχιστα ή περιστασιακά το τοπικό δημόσιο ταμείο ή την ίδια τη Βενετία⁶.

Η ναυτολόγηση του πληρώματος μιας πολεμικής γαλέρας ήταν μια καθοριστική και ταυτόχρονα δύσκολη για διάφορους λόγους φάση για την οργάνωση της γαλέρας⁷. Για τις γαλέρες των αποικιών η ναυτολόγηση οργανωνόταν από τις τοπικές αρχές, εκεί δηλαδή που εξοπλιζόταν η γαλέρα, από το ντόπιο ανθρώπινο δυναμικό, και ακολουθούσε κατά τόπους και κατά εποχές συγκεκριμένους όρους. Σημαντικό ζήτημα για τα χαρακτηριστικά των κωπηλατών αποτελούσε το προσωπικό καθεστώς τους, καθώς και η εθνοτική τους προέλευση. Η Βενετία είχε ως αρχή της το πλήρωμα να απαρτίζεται από πρόσωπα ελεύθερα και κατά κανόνα Λατίνους. Το τελευταίο ωστόσο χαρακτηριστικό σταδιακά ατόνησε, καθώς το κατά τόπους λατινικό στοιχείο δεν ήταν ικανό, κυρίως αριθμητικά, να ανταποκριθεί στις απαιτήσεις της ναυτολόγησης. Έτσι, ήδη σταδιακά κατά τη διάρκεια του 14ου αιώνα, το μη λατινικό στοιχείο επικράτησε μεταξύ των πλη-

6. Για την οργάνωση των πολεμικών γαλερών στις βενετικές αποικίες του ελληνικού χώρου κατά τον 14ο και 15ο αιώνα, βλ. DAVID JACOBY, «Les gens de mer dans la marine de guerre vénitienne de la mer Egée aux XIVe et XVe siècles», στο ROSALBA RAGOSTA (επιμ.), *Le genti del mare Mediterraneo*, τόμ. 1, Νάπολι, 1981, σελ. 169-201.

7. Για τις βενετικές αλλά και τις γενοιακές γαλέρες και το πλήρωμά τους κατά τον ύστερο Μεσαίωνα στην ανατολική Μεσόγειο, βλ. ROSALBA RAGOSTA (επιμ.), *Le genti del mare Mediterraneo*, τόμ. 1, Νάπολι, 1981, όπου και τα ειδικά άρθρα: ANTHONY LUTRELL, «Late-medieval galley oarsmen», σελ. 87-101· JEAN CLAUDE HOCQUET, «Gens de mer à Venise: diversité des status, conditions de vie et de travail sur les navires», σελ. 103-168· JACOBY, «Les gens de mer», σελ. 169-201· GEO PISTARINO, «Gente del mare nel Commonwealth Genovese», σελ. 203-290· MICHEL BALARD, «Les équipages des flottes génoises au XIVe siècle», σελ. 511-534. Βλ. επίσης το ανακεφαλαιωτικό άρθρο για τη ναυτολόγηση του πληρώματος και τη μισθοδοσία τους κατά τον 15ο και 16ο αιώνα στο FREDERIC C. LANE, «Wages and recruitment of Venetian galeotti. 1470-1580», *Studi Veneziani* 6 (1982), σελ. 15-43.

ρωμάτων, με κυρίαρχο στοιχείο το ελληνικό στις βενετικές αποικίες του ελληνικού χώρου. Το πλήρωμα μιας πολεμικής γαλέρας ανερχόταν, όπως ήδη επισημάνθηκε, κατά μέσο όρο σε περίπου 200 πρόσωπα, μεταξύ των οποίων περιλαμβάνονταν οι κωπηλάτες, οι στρατιώτες, το τεχνικό προσωπικό και βέβαια η ιεραρχία των υπεύθυνων αξιωματούχων του σκάφους. Το πλήρωμα ήταν έμμισθο και προερχόταν από πρόσωπα που περιλαμβάνονταν σε καταλόγους με «στρατεύσιμους» στη θάλασσα ή σε εθελοντική στρατολόγηση. Ο μισθός υπολογιζόταν σε μηνιαία βάση και συνήθως προκαταβάλλονταν από δύο έως τρεις μισθοί πριν από την αναχώρηση της γαλέρας και ένας τέταρτος μετά την αναχώρησή της και ενώ βρισκόταν σε υπηρεσία. Επειδή όμως δεν ήταν πάντα γνωστή η διάρκεια της υπηρεσίας, συνήθως πάνω από τέσσερις μήνες, γινόταν εκκαθάριση μετά τη λήξη της και το πλήρωμα αποπληρωνόταν (*refusura*)⁸. Η υπηρεσία του πληρώματος διαρκούσε έναν ορισμένο αριθμό μηνών και στη συνέχεια το σκάφος επέστρεφε στο λιμάνι αναχώρησής του και παροπλιζόταν, συνήθως κατά τη διάρκεια των χειμερινών μηνών, μέχρι την εκ νέου ενεργοποίησή του. Κάθε φορά που υπήρχε ανάγκη οργάνωσης μιας γαλέρας, το τοπικό δημόσιο ταμείο συγκροτούσε ένα «τετράδιο» με τα ονόματα του πληρώματος (*quaternum armamenti galearum* ή *quaternum stipendiarorum missorum in armata galearum comunitatis Veneciarum*), στο οποίο βασιζόταν η μισθοδοσία και τα υπόλοιπα έξοδα, κυρίως τροφοδοσίας⁹. Τα «τετράδια» αυτά αποτελούν μια πολύ ενδιαφέρουσα πηγή πληροφοριών για τα οικονομικά μιας γαλέρας αλλά και για τα ποικίλα χαρακτηριστικά του πληρώματός της¹⁰. Ένα τέτοιο δείγμα «τετραδίου», από τα πολύ

8. Το 1376, σύμφωνα με απόφαση της βενετικής Γερουσίας, στο πλήρωμα των κρητικών γαλερών προκαταβάλλονταν δύο μήνες, αλλά το 1390 το σύστημα ευθυγραμμίστηκε με αυτό που ίσχυε στη Βενετία και έτσι προκαταβάλλονταν τρεις μήνες και ένας επιπλέον μήνας, αφού αναχωρούσε η γαλέρα και βρισκόταν σε υπηρεσία. Βλ. JACOBY, «Les gens de mer», σελ. 173 σημ. 12.

9. Περισσότερες λεπτομέρειες σχετικά με την οργάνωση μιας πολεμικής γαλέρας και τη ναυτολόγηση του πληρώματός της στην Κρήτη, βλ. JACOBY, «Le gens de mer».

10. Ένα πολύ ενδιαφέρον παράδειγμα αποτελεί ένα «τετράδιο» του 1504, στο οποίο καταγράφονται αναλυτικά όχι μόνο τα μέλη του πληρώ-

λίγα που μας έχουν διασωθεί από τον ελληνικό χώρο τη συγκεκριμένη εποχή, θα μας απασχολήσει στη συνέχεια, αναδεικνύοντας ένα ευκρινές «πορτρέτο» μιας πολεμικής γαλέρας και του πληρώματός της¹¹.

Στις 24 Φεβρουαρίου 1423 καταχωρίστηκε στη δουκική γραμματεία του Χάνδακα επιστολή του δόγη της Βενετίας, η οποία είχε συνταχθεί και επικυρωθεί στη Βενετία μόλις 26 ημέρες πριν, στις 29 δηλαδή Ιανουαρίου της ίδιας χρονιάς¹². Με την επιστολή αυτή, ο δόγης Tommaso Mocenigo ενημέρωνε τον δούκα Κρήτης Lorenzo Bragadino σχετικά με μια πολεμική γαλέρα της Κρήτης, της οποίας σοπρακόμιτος ήταν ο ευγενής Pietro Polani. Κατά το διάστημα που η γαλέρα αυτή βρισκόταν στη Βενετία, οι αρχές είχαν καταβάλει «βοήθημα» (*sovençion*) στο πλήρωμά της ύψους 3 δουκάτων στον καθένα. Συνημμένο στη δουκική επιστολή είχε σταλεί και το «τετράδιο», το οποίο είχε συνταχθεί στις 25 Ιανουαρίου της ίδιας πάντα χρονιάς, με την πλήρη και αναλυτική καταγραφή του πληρώματος και βέβαια το ποσό που είχε εισπράξει κάθε μέλος του. Στόχος της ενημέρωσης αυτής ήταν το ποσό που είχε δοθεί στη Βενετία να συνυπολογιστεί στην τελική εκκαθάριση της μισθοδοσίας, η οποία θα γινόταν στον Χάνδακα, και να αποφευχθούν οικονομικά λάθη στο τοπικό δημόσιο ταμείο. Στην ίδια πάντα επιστολή σημειώνεται επίσης και ο υπολογισμός του δουκάτου σε έξι λίρες (*libre*), για να αντιστοιχηθεί ευκολότερα η αξία σε τοπικά κρητικά υπέρπυρα¹³.

ματος αλλά και τα έξοδα μιας βενετικής γαλέρας που ταξίδευε προς τη Φλάνδρα. Βλ. UGO TUCCI, «Costi e ricavi di una galera veneziana ai primi del cinquecento», *Studi Veneziani XVI* (1974), σελ. 109-175.

11. Η επισήμανση για την έλλειψη εγγράφων με αναλυτικές καταγραφές πληρωμάτων, και επομένως πληροφοριών για τα χαρακτηριστικά τους, έχει γίνει ήδη από παλαιότερα σε σχετικές μελέτες. Βλ. HOCQUET, «Gens de mer à Venise», σελ. 130-131· TUCCI, «Costi e ricavi», σελ. 110· STÖCKLY, *Le système de l'Incanto*, σελ. 279.

12. Archivio di Stato di Venezia (στο εξής: ASV), *Duca di Candia*, b. 1, q. 10, 10r-12v. Βλ. το κείμενο του εγγράφου στις σελίδες 196-205.

13. Με δεδομένο ότι ένα βενετικό δουκάτο ήταν ίσο με 6 λίρες και ίσο επίσης με 124 soldi, καθώς και ότι ένα κρητικό υπέρπυρο ήταν ίσο με 32 soldi, τότε ένα βενετικό δουκάτο ήταν ίσο εκείνη την εποχή με 3,9 κρητικά υπέρπυρα.

Το πλέον ενδιαφέρον στοιχείο του εγγράφου αυτού αποτελεί χωρίς αμφιβολία το «τετράδιο» με την καταγραφή του πληρώματος της γαλέρας, το οποίο ήταν συνημμένο στη δουκική επιστολή.

Στη γαλέρα, εκτός από τον σοπρακόμιτο, βρίσκονταν 194 πρόσωπα, τα οποία κατατάσσονται σε πέντε ομάδες, οι οποίες κατά τη σειρά του ίδιου του εγγράφου ήταν: 151 κωπηλάτες (*homines a remo*), τρεις αξιωματούχοι (*copito, paron zurado, scrivani*), 10 τεχνικοί (*nocheri, marangoni, calafado*), 26 βαλιστάριοι (*balestrieri*) και 4 «ευγενείς» (*nobeli*)¹⁴. Οι τελευταίοι, αν και δεν επισημαίνεται με σαφήνεια, πρόκειται χωρίς αμφιβολία για τους *nobili da poppa*, τα νεαρά δηλαδή μέλη οικογενειών ευγενών, τα οποία υπηρετούσαν ως έμμισθοι βαλιστάριοι στις βενετικές γαλέρες, με στόχο την εμπειρία και στη συνέχεια την καριέρα στο πλαίσιο του στόλου¹⁵. Μπορούμε επομένως να θεωρήσουμε ότι οι βαλιστάριοι ανέρχονταν συνολικά σε 30, ο συνήθης δηλαδή αριθμός για μια βενετική γαλέρα¹⁶.

Όλα τα παραπάνω πρόσωπα είχαν λάβει τρία δουκάτα το καθένα, γεγονός που σημαίνει ότι η συνολική δαπάνη ανερχόταν στα 582 δουκάτα ή αλλιώς σε 2.270 κρητικά υπέρπυρα. Σημειώνεται επιπλέον ότι ο σοπρακόμιτος είχε λάβει από τους «εφοπλιστές» (*pagadori de l'armamento*) 200 δουκάτα, τα οποία θα παρέδιδε στον καπιτάνο του Κόλπου, για να πληρώσει οκτώ πρόσωπα που αναφέρονται ονομαστικά και τα οποία «δεν είχαν βρεθεί» στη συγκεκριμένη γαλέρα. Το γεγονός ότι τα πρόσωπα αυτά επρόκειτο να εισπράξουν το ποσό που τους αναλογούσε, σημαίνει ότι δεν επρόκειτο για «λιποτάκτες» ή αδικαιολόγητα απόντες (*falidi*), αλλά ίσως είχαν ενταχθεί τελικά σε άλλο σκάφος.

Δεν υπάρχει αμφιβολία ότι τα τρία αυτά δουκάτα που είχε εισπράξει καθένα από τα μέλη του πληρώματος απο-

14. Για τα μέλη του πληρώματος, εκτός των κωπηλατών και βαλιστάριων, και τα καθήκοντά τους, βλ. HOCQUET, «Gens de mer à Venise», σελ. 118-130· STÖCKLY, *Le système de l'Incanto*, σελ. 267-301

15. Για τους *nobili da poppa*, βλ. STÖCKLY, *Les système de l'Incanto*, σελ. 286-288, 294-298.

16. HOCQUET, «Gens de mer à Venise», σελ. 105.

τελούσαν μέρος της συνολικής μισθοδοσίας τους. Έναν περσίπου μήνα πριν από το έγγραφο που μας απασχολεί, και συγκεκριμένα στις 23 Δεκεμβρίου 1422, οι βενετικές αρχές είχαν αυξήσει τον μηνιαίο μισθό του πληρώματος που υπηρετούσε στις κρητικές γαλέρες, έτσι ώστε να γίνει πιο ελκυστικός, καθορίζοντάς τον σε 8 υπ. για τους κωπηλάτες, 11 υπ. για τους βαλιστάρους και τους αξιωματούχους και 10 υπ. για το υπόλοιπο πλήρωμα¹⁷. Αν λάβουμε υπόψη ότι τα τρία δουκάτα που είχε λάβει ο καθένας ισοδυναμούν σε περίπου 12 υπέρπυρα, τότε κάθε κωπηλάτης εισέπραξε μισθό για ενάμιση μήνα, κάθε βαλιστάρης και αξιωματούχος για ελαφρά λιγότερο από ένα μήνα και οι υπόλοιποι για έναν μήνα και κάτι. Με δεδομένα την καθιερωμένη από το 1390 διαδικασία πληρωμής του πληρώματος και το γεγονός ότι τα χρήματα αυτά καταβλήθηκαν στη Βενετία, το «βοήθημα» αυτό θα πρέπει να ήταν, λιγότερο ή περισσότερο, ο τέταρτος μισθός που καταβαλλόταν όσο το πλήρωμα βρισκόταν εν υπηρεσία. Εφόσον όμως όλο το πλήρωμα εισέπραξε το ίδιο ποσό και επειδή όπως είδαμε οι μισθοί δεν ήταν ίδιοι για όλους, συμπεραίνουμε ότι επρόκειτο απλώς για μια οικονομική στήριξη, γι' αυτό και αποκαλείται από τις βενετικές αρχές «βοήθημα» και όχι μισθός. Εντέλει, τα τρία δουκάτα που εισέπραξε κάθε μέλος του πληρώματος αποτελούσαν ένα επιπλέον (εκτός των όσων είχαν προκαταβολικά εισπράξει) μέρος του συνολικού μισθού τους, η τελική εκκαθάριση και αποπληρωμή του οποίου θα γινόταν στον Χάνδακα με την επιστροφή της γαλέρας και την οριστικοποίηση του συνολικού χρόνου υπηρεσίας του πληρώματος.

17. *MCCCCXXII, die XXIII decembris. Capta. Cum secundum informationem habitam homines euntes cum galeis nostris Crete male possint ire cum soldo solito considerato qualiter currit illa moneta tornesiorum ob qua causa nequeunt substinere, vadit pars, ut dicti nostri fideles habeant bonam causam eundi cum dictis galeis et cum fervienti animo faciendi honorem nostri domini et debitum eorum, quod scribatur et mandetur regimini nostro Crete quod hominibus a remo, quibus dabant yperpera sex cum dimidio pro quolibet in mense, dare debeant de cetero yperpera octo pro quolibet in mense, hominibus vero de pede, comitis et naucleriis dare debeant duo yperpera de pluri in mense pro quolibet ultra salarium consuetum, et portolatis et proderiis, qui habebant yperpera novem pro quolibet in mense, dare debeant yperpera decem pro quolibet in mense.* Βλ. ASV, Senato, *Deliberazioni Misti*, reg. 54, 76r.

Δεν γνωρίζουμε δυστυχώς πότε είχε ναυτολογηθεί το πλήρωμα και η γαλέρα είχε αναχωρήσει από την Κρήτη, αφού δεν διαθέτουμε ούτε την απόφαση για τον εξοπλισμό των γαλερών εκείνης της περιόδου στην Κρήτη, ούτε τον διορισμό του Polani ως σοπρακόμιτου. Σύμφωνα με απόφαση της βενετικής Γερουσίας, στις 4 Ιανουαρίου 1423, ο Marco Bembo, σοπρακόμιτος και *provvisore* σε πολεμική γαλέρα της Αδριατικής παραιτήθηκε για λόγους υγείας και αντικαταστάθηκε όσον αφορά τη θέση του ως *provvisore* από τον Pietro Polani, ο οποίος υπηρετούσε ήδη ως σοπρακόμιτος σε γαλέρα της Κρήτης¹⁸. Αυτό σημαίνει ότι ο εξοπλισμός της γαλέρας και ο διορισμός του σοπρακόμιτου της θα πρέπει να είχε πραγματοποιηθεί κατά τους τελευταίους μήνες του 1422. Δεν γνωρίζουμε πού ακριβώς βρισκόταν ο Polani και η γαλέρα του στις αρχές Ιανουαρίου, ωστόσο το γεγονός ότι η απόφαση για την αντικατάσταση αυτή και η πληρωμή του πληρώματος έγιναν με είκοσι μία μέρες διαφορά, μπορεί να σημαίνει ότι η γαλέρα βρισκόταν ήδη ή έφτασε μέσα στο χρονικό αυτό διάστημα στο λιμάνι της Βενετίας και η άφιξή της εκεί συνοδεύτηκε από μια επιτόπου καταβολή μέρους της μισθοδοσίας.

Άγνωστη επίσης παραμένει και η διάρκεια της συνολικής υπηρεσίας της γαλέρας και η επιστροφή της στον Χάνδακα. Ένα άλλο ωστόσο περιστατικό, που έχει καταγραφεί στις αποφάσεις της βενετικής Γερουσίας, προσθέτει μια επιπλέον ψηφίδα και μας βοηθά να εντοπίσουμε την κίνηση στη συνέχεια της ίδιας γαλέρας. Οι βενετικές αρχές του νησιού Lesina (σημερινό Hvar της Κροατίας) στις δαλματικές ακτές ενημέρωσαν τις μπροπολιτικές αρχές της Βενετίας ότι τα μέλη του πληρώματος της γαλέρας, της οποίας σοπρακόμιτος ήταν ο Pietro Polani, είχαν αποβιβαστεί εκεί και είχαν κλέψει ή σκοτώσει 100 ή και παραπάνω ζώα. Ζήτησαν λοιπόν να αποζημιωθούν για τις ζημιές αυτές που είχαν υποστεί οι κάτοικοι του νησιού. Στις 30 Απριλίου 1423, η βενετική Γερουσία αποφάσισε και ενημέρωσε τις αρχές της Κρήτης ότι όφειλαν να στείλουν από το τοπικό δημόσιο τα-

18. ASV, *Senato, Deliberazioni Misti*, reg. 54, 78v.

μείο 40 δουκάτα για την αποζημίωση των «φτωχών» εκείνων ανθρώπων και μάλιστα η αποστολή της αποζημίωσης έπρεπε να γίνει μέσω του ίδιου του Pietro Polani, ο οποίος θα ενημερωνόταν επίσης γραπτά. Έπρεπε επίσης να διατάξουν τον τελευταίο να φροντίσει για την τιμωρία όσων από το πλήρωμα της γαλέρας του είχαν εμπλακεί στην κλοπή και λεηλασία¹⁹. Στην απόφαση αυτή δεν φαίνεται πότε περίπου είχε γίνει το περιστατικό αυτό, σίγουρα πάντως αρκετές μέρες πριν από την 30ή Απριλίου. Αν λάβουμε υπόψη τη μικρή σχετικά απόσταση της Lesina από τη Βενετία αλλά και τις μέρες που απαιτούνταν για τη συζήτηση και τη λήψη απόφασης από τη Γερουσία, τότε μπορούμε να υποθέσουμε ότι το περιστατικό θα μπορούσε να είχε συμβεί το αργότερο μέχρι τις αρχές Απριλίου. Επομένως, από 25 Ιανουαρίου που έγινε η πληρωμή του πληρώματος στη Βενετία μέχρι τις αρχές Απριλίου μεσολαβούν δύο μήνες, στη διάρκεια των οποίων η γαλέρα βρισκόταν ακόμη στην Αδριατική, πιθανότατα πλέοντας από τη Βενετία προς τα νότια με κατεύθυνση την Κρήτη. Από εκεί εξάλλου ο Polani θα παραλάμβανε τα χρήματα της αποζημίωσης και με αντίθετη κατεύθυνση πιθανότατα στο επόμενο υπηρεσιακό ταξίδι του θα τα μετέφερε στη Lesina.

Στο σχετικό «τετράδιο» που μας απασχολεί καταγράφεται για όλα τα πρόσωπα που ανήκουν στο πλήρωμα το ονοματεπώνυμο και το πατρώνυμο, ενώ για τους περισσότερους από τους κωπηλάτες και τους βαλιστάρους καταγράφονται επιπλέον η ηλικιακή κατηγορία και κάποια σωματικά χαρακτηριστικά τους.

Στον βυζαντινό και δυτικοευρωπαϊκό χώρο μέχρι τουλάχιστον και τον μεσαίωνα, σπάνια δινόταν αριθμητικά η ηλικία ενός προσώπου, το οποίο κατατασσόταν συνήθως σε κάποια ηλικιακή κατηγορία, η οποία βασιζόταν στα γνωστά και καθιερωμένα αρχαία και μεσαιωνικά σχήματα των τεσσάρων ή επτά φάσεων της ανθρώπινης ζωής, αν και τα σχήματα αυτά

19. ASV, Senato, *Deliberazioni Misti*, reg. 54, 103r (= HIPPOLYTE NOIRET, *Documents inédits pour servir a l'histoire de la domination vénitienne en Crète de 1380 a 1485*, Παρίσι, 1892, σελ. 295).

δεν ακολουθούνταν πάντα πιστά²⁰. Το πλήρωμα της γαλέρας μας κατατάσσεται σε πέντε ηλικιακές κατηγορίες: «νεαρός» (*zovenetto*), «νέος» (*zovene*), «ώριμος» ή αλλιώς «στην κατάλληλη ηλικία» (*al tempo*), «μεσήλικας» (*mezza etade*) και «πέραν του μεσήλικα» (*più di mezza etade*), ακολουθώντας το σχήμα των επτά φάσεων της ανθρώπινης ζωής.

Η ηλικιακή κατηγορία δίνεται στους περισσότερους από τους κωπηλάτες και τους βαλιστάρους και συγκεκριμένα, στους 115 από τους 151 κωπηλάτες και στους 21 από τους 26 βαλιστάρους. Από τους 115 κωπηλάτες, οι 46 ανήκαν στην κατηγορία του «νέου», οι 26 στην κατηγορία του «ώριμου», οι 23 στην κατηγορία του «μεσήλικα», οι 15 στην κα-

20. Τα αρχαία ηλικιακά συστήματα που διατηρήθηκαν και κυριάρχησαν και τον Μεσαίωνα ήταν δύο: το πυθαγόρειο και το ιπποκράτειο. Το πυθαγόρειο ηλικιακό σύστημα περιέκλειε τέσσερις κατηγορίες: παις, νεανίσκος, νεανίας, γέρον, και συνδυαζόταν με τις τέσσερις εποχές του χρόνου, ξεκινώντας από την άνοιξη και κλείνοντας με τον χειμώνα. Το ιπποκράτειο σύστημα περιλάμβανε επτά φάσεις και συνδυαζόταν με τον ήλιο, το φεγγάρι και τους τότε γνωστούς πλανήτες. Οι επτά αυτές φάσεις ήταν: παιδίον (έως 7 ετών), παις (έως 14 ετών), μειράκιον (έως 21 ετών), νεανίσκος (έως 28 ετών), ανήρ (έως 49 ετών), πρεσβύτης (έως 63 ετών) και γέρον (άνω των 63 ετών). Για τα «συστήματα» αυτά της ανθρώπινης ηλικίας, βλ. HARRY PETERS, «Jupiter and Saturn: Medieval ideals of "Elde"», στο ALBRECHT CLASSEN (επιμ.), *Old age in the middle ages and the Renaissance. Interdisciplinary approaches to a neglected topic*, Βερολίνο - Νέα Υόρκη, 2007, σελ. 375-391. Στο Βυζάντιο, όπου ο μέσος όρος ηλικίας τουλάχιστον μέχρι και τον 12ο αιώνα έφθανε τα 35-45 έτη, νέος εθεωρείτο ο άνθρωπος ανάμεσα στα 21 και 28 έτη και μεσήλικας ανάμεσα στα 28 και 49 έτη. Σύμφωνα με τη νοοτροπία της εποχής, μετά τα 40 ένας άνδρας δεν έπρεπε να κάνει οικογένεια και να υπηρετεί τον στρατό, ενώ μετά τα 45 εθεωρείτο γέροντας. Βλ. ΑΝΤΩΝΙΑ ΚΙΟΥΣΟΠΟΥΛΟΥ, *Χρόνος και ηλικίες στη βυζαντινή κοινωνία. Η κλίμακα των ηλικιών από τα αγιολογικά κείμενα της μέσης εποχής (7ος-11ος αι.)*, Αθήνα, 1997, σελ. 46-58 και ειδικά σελ. 53 και 54. ΕΥΓΥΧΙΑ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ, «Περί της ηλικίας και του γήρατος από τη γραμματεία του ενδέκατου και δωδέκατου αιώνα», *Σύμμεικτα* 17 (2005-2007), σελ. 131-198. Ανάλογες ήταν οι ηλικιακές κατηγορίες και στη μεσαιωνική δυτική Ευρώπη. Οι περισσότερες πάντως σύγχρονες μελέτες για τον Μεσαίωνα και την πρώιμη νεότερη εποχή εστιάζουν συνήθως σε δύο ηλικιακές κατηγορίες: την παιδική και τη γεροντική ηλικία, αφήνοντας εν πολλοίς αδιερεύνητη, ως σχεδόν αυτονόητη, την πιο δημιουργική ανθρώπινη ηλικία και τις εντός της διαφορές σε σχέση μάλιστα με το κατά τόπους οικονομικό και κοινωνικό περιβάλλον. Για την αντίληψη της ηλικίας γενικότερα με αφορμή τη γεροντική ηλικία και τους παράγοντες που την επηρεάζουν, με πλούσια βιβλιογραφία, βλ. στο *Old age in the middle ages and the Renaissance*, και ειδικά στην εισαγωγική μελέτη, σελ. 1-84.

τηγορία του «νεαρού» και οι 6 είχαν ξεπεράσει την ηλικία του «μεσήλικα» (βλ. πίνακα Α). Αντίστοιχα, από τους 21 βαλιστάριους για τους οποίους γνωρίζουμε την «ηλικία» οι 13 ήταν «μεσήλικες», έξι ήταν «νεαροί» και δύο «πέραν του μεσήλικα» (βλ. πίνακα Β).

Ποιες αριθμητικές ηλικίες ακριβώς περιλάμβανε κάθε κατηγορία είναι δύσκολο να υπολογιστεί, καθώς στον χαρακτηρισμό της ηλικιακής κατηγορίας επιδρούν πολλοί παράγοντες που σχετίζονται με τον γεωγραφικό χώρο αλλά και κυρίως με το κοινωνικό, οικονομικό και πολιτισμικό περιβάλλον ή ακόμη και με τη συγκυρία. Σχετικά με την περίπτωση που μελετάμε, δεν είμαστε βέβαιοι αν ο γραφέας που είχε αναλάβει να καταγράψει το πλήρωμα γνώριζε και αποτύπωνε σε ηλικιακή κατηγορία τα πραγματικά έτη της ζωής κάθε προσώπου, παρόλο που για κάποιες ομάδες ή πρόσωπα εντός του πληρώματος υπήρχαν θεσμοθετημένα κατά καιρούς ηλικιακά όρια. Δεν αποκλείεται να είχε ως μόνο κριτήριο την εικόνα του κάθε προσώπου που έβλεπε, αφού εκείνη τη στιγμή δεν τον ενδιέφερε πιθανόν η ακριβής ηλικία αλλά η εικόνα μόνο του ανθρώπου που είχε μπροστά του, για να μπορεί να ταυτοποιηθεί, αν χρειαζόταν.

Για τον ακριβέστερο προσδιορισμό της βιολογικής ηλικίας για καθεμιά ηλικιακή κατηγορία μπορούμε σήμερα να βασιστούμε μόνο σε κάποια γενικά κριτήρια, όπως ο μέσος όρος ζωής της εποχής ή οι διατάξεις που σχετίζονται με τα όρια ηλικίας για την ανάληψη καθηκόντων στη δημόσια σφαίρα. Γνωρίζουμε ότι στα τέλη του 14ου αιώνα οι βενετικές αρχές είχαν ορίσει ότι οι βαλιστάριοι μιας γαλέρας έπρεπε να βρίσκονται ανάμεσα στα 18 και τα 50 έτη της ηλικίας τους²¹. Είναι γνωστό επίσης ότι η ενηλικίωση ενός νέου στην Κρήτη και η δυνατότητα ανάληψης στρατιωτικής υπηρεσίας (*varnitio*)

21. Το 1362 τα όρια αυτά κυμαίνονταν από 22 έως 55 έτη, το 1363 από 22 έως 50, το 1370 από 20 έως 50, για να φτάσουν την τελευταία δεκαετία του 14ου αιώνα στα 18 με 50 έτη, έτσι ώστε να δίνεται η ευκαιρία σε περισσότερα νεαρά πρόσωπα να κατατάσσονται στους βαλιστάριους. Βλ. Stöckly, *Les système de l'Incanto*, σελ. 268. Κατά τον 13ο αιώνα στη Βενετία, στους στρατιωτικούς καταλόγους κάθε ενορίας, και επομένως υποψήφιοι βαλιστάριοι στις γαλέρες, καταγράφονταν όλοι οι άνδρες μεταξύ 20 και 60 ετών. Βλ. Hocquet, «Gens de mer à Venise», σελ. 136.

για τον ιδιοκτήτη ενός φέουδου στην Κρήτη ήταν τα 16 έτη²². Αν λάβουμε λοιπόν υπόψη ότι οι βαλιστάριοι της δικής μας γαλέρας ανήκαν κατεξοχήν σε δύο ηλικιακές κατηγορίες, δηλαδή «νέου» και «μεσήλικα», τότε τα όρια των δύο αυτών κατηγοριών θα μπορούσαν να τοποθετηθούν ανάμεσα στα 16 ή 18 και τα 50 ή 55 έτη. Επομένως, η κατηγορία «νεαρός» μπορεί να τοποθετηθεί στην ηλικία κάτω των 18 ή ακόμη και 16 ετών, ενώ εκείνη του «πέραν του μεσήλικα» στην ηλικία άνω των 55 ετών. Με βάση λοιπόν τα παραπάνω, οι πέντε ηλικιακές κατηγορίες θα μπορούσαν να οριοθετηθούν ανάμεσα περίπου στα 16 και 60 έτη, άνδρες δηλαδή που διέθεταν τις φυσικές δυνάμεις να εργαστούν σε ένα σκάφος, χωρίς να αποκλείονται βέβαια και μικρές προεκτάσεις προς τα πάνω ή τα κάτω²³. Με έναν σχετικά αυθαίρετο υπολογισμό, οι πέντε ηλικιακές κατηγορίες του εγγράφου μας θα μπορούσαν εντέλει να οριοθετηθούν ειδικότερα ως εξής: ο «νεαρός» ήταν κάτω των 16 ετών, ο «νέος» μεταξύ 16 και 25 ετών, ο «ώριμος» μεταξύ 25 και 45 ετών, ο «μεσήλικας» μεταξύ 45 και 55 ετών, και τέλος ο «πέραν του μεσήλικα» ήταν άνω των 55 ετών.

Λαμβάνοντας υπόψη τον παραπάνω σχετικό καθορισμό των ηλικιών, οι 95 κωπηλάτες, οι οποίοι αντιπροσώπευαν

22. Σε περίπτωση που ένα φέουδο περνούσε σε χέρια ανήλικου, τότε η στρατιωτική υπηρεσία προσφερόταν υποχρεωτικά από άλλο πρόσωπο μέχρι την ενηλικίωση του κατόχου του με τη συμπλήρωση του 16ου έτους της ηλικίας του (*tenetur illam defendere per socium, donec compleverit etatem annorum XVI*) (ΧΑΡΑΛΑΜΠΟΣ ΓΑΣΠΑΡΗΣ, *Catastici Feudorum Crete. Catasticum Sexterii Dorsoduri (1227-1418)*, τόμ. Β', Αθήνα, 2004, αρ. 469). Το ίδιο όριο ίσχυε επίσης και για τους εξαρτημένους αγρότες (*villani*), οι οποίοι μετά τα 16 τους χρόνια καταχωρίζονταν σε ένα φέουδο ως ανεξάρτητες μονάδες. Πριν από την ηλικία αυτή ακολουθούσαν τον πατέρα τους ή έναν μεγαλύτερο αδελφό τους (*cum minor frater annis XVI sequitur maiorem*) (ΓΑΣΠΑΡΗΣ, *Catasticum Sexterii Dorsoduri*, αρ. 14).

23. Ο μέσος όρος ζωής των ανθρώπων που ζούσαν εκείνη την εποχή υπολογίζεται στα 35-40 έτη, με ελαφρές παραλλαγές ανάλογα με τη γεωγραφική ζώνη. Στην Κρήτη ένας νέος εθεωρείτο ενήλικος και μπορούσε, όπως είδαμε, να αναλάβει στρατιωτική υπηρεσία για το φέουδό του στην ηλικία των 16 ετών, ενώ στα Συμβούλια της Βενετίας και της Κρήτης μπορούσε να εισέλθει στην ηλικία, ανάλογα με την εποχή, των 20 ή 25 ετών. Στην υστερομεσαιωνική Φλωρεντία, η πολιτική ωριμότητα ενός άνδρα τοποθετείται στην ηλικία ανάμεσα στα 25 και 45 έτη [βλ. ILARIA TADDEI, «La notion d'âge dans la Florence des XIVe et XVe siècles», *Mélanges de l'École française de Rome* 118/1 (2006), σελ. 155].

τουλάχιστον το 60% του συνόλου των κωπηλατών μπορούν να ενταχθούν στο ηλικιακό εύρος των 18-55 ετών. Πρόκειται για μια αναμενόμενη ηλικιακή κλίμακα κωπηλατών, με την κυριαρχία των «νέων» 18 έως 25 ετών, οι οποίοι ήταν δυνατοί και ικανοί για την επίπονη εργασία στο σκάφος. Ενδιαφέρον ωστόσο παρουσιάζει η έστω και μικρότερη παρουσία «νεαρών» και «πέραν του μεσήλικα», οι οποίοι είχαν αποκτήσει ήδη ή διατηρούσαν ακόμη αντίστοιχα δυνάμεις για μια τέτοια θέση. Οι κωπηλάτες επομένως της συγκεκριμένης γαλέρας ανήκουν σε ένα ευρύ ηλικιακό τόξο, γεγονός που σημαίνει ότι οι υπεύθυνοι της ναυτολόγησης δεν είχαν αυστηρά ηλικιακά κριτήρια, αλλά βασιζόνταν στην αποδεδειγμένη ικανότητα και φυσική αντοχή ενός προσώπου για τη θέση αυτή.

Οι ηλικιακές κατηγορίες αντίστοιχα των 26 βαλιστάρων της γαλέρας είναι λιγότερες και η κυρίαρχη ηλικιακή κατηγορία διαφορετική σε σχέση με εκείνες των κωπηλατών. Έχουμε δηλαδή από τη μία την κυρίαρχη κατηγορία των «μεσήλικων» (περίπου 45-55 ετών) και από την άλλη των «νέων» (περίπου 18-25 ετών). Στην περίπτωση αυτή φαίνεται να μετρά περισσότερο η εμπειρία παρά η φυσική αντοχή, καθώς η απαίτηση δεξιότητας στη χρήση της βαλίστρας ήταν ισχυρότερη της απόλυτης φυσικής αντοχής. Έτσι, δίνεται η εντύπωση της σχέσης εμπειρίας και μαθητείας μεταξύ των δύο αυτών ηλικιακών ομάδων. Πάλι δηλαδή στους «μεσήλικες» και «πέραν του μεσήλικα» βρίσκονταν οι έξι «νέοι», οι οποίοι γνωρίζοντας πιθανότατα ήδη τη χρήση του όπλου, θα αποκτούσαν ακόμη μεγαλύτερη εμπειρία πλάι στους παλαιότερους και πιο έμπειρους και ίσως να αποτελούσαν και τους βοηθούς τους.

Η σχέση μεταξύ των διαφόρων ηλικιακών ομάδων του πληρώματος της γαλέρας μπορεί να σχολιαστεί σε ένα ακόμη επίπεδο, εκείνο της οικογενειακής ή της τοπικής αλληλεγγύης/παράδοσης. Κάποιοι «νεαροί» ή τουλάχιστον νεαρότεροι κωπηλάτες αλλά και βαλιστάριοι μοιάζει να συνδέονται πιθανόν συγγενικά με μεγαλύτερης ηλικίας πρόσωπα ή να εντάσσονται σε μικρές ομάδες προσώπων με κοινό τόπο προέλευσης. Έτσι, οι «νεαροί» αυτοί εξασφα-

λιζαν όχι μόνο προστασία σε ένα ιδιαίτερο και σκληρό εργασιακό περιβάλλον αλλά και βοήθεια ή συμβουλές στην εκτέλεση των καθηκόντων τους²⁴. Η σχέση αυτή δεν περιορίζεται μόνο εντός των κωπηλατών ή των βαλισταρίων αλλά και ανάμεσα στις δύο αυτές διαφορετικές κατηγορίες του πληρώματος²⁵. Τα νεότερα επομένως μέλη του πληρώματος όχι μόνο εκπαιδεύονταν πλάι στους πιο ηλικιωμένους συγγενείς ή συμπατριώτες τους, αλλά προετοιμάζονταν και να τους αντικαταστήσουν.

Τα σωματικά χαρακτηριστικά που καταγράφονται για το μεγαλύτερο μέρος των κωπηλατών και για λίγους βαλιστάρους παρουσιάζουν το δικό τους ξεχωριστό ενδιαφέρον. Τα σωματικά αυτά χαρακτηριστικά μπορούν να καταταχτούν σε τρεις ομάδες: γενική σωματική διάπλαση, χαρακτηριστικά προσώπου και διάφορα σημάδια, κυρίως στα εμφανή σημεία του λαιμού και του κεφαλιού. Τα χαρακτηριστικά αυτά όχι μόνο μας παρέχουν μια «φωτογραφική» σχεδόν αποτύπωση των προσώπων αλλά και μικρές ψηφίδες από την προσωπική τους ιστορία. Αν και ορισμένα από τα χαρακτηριστικά αυτά είναι πολύ γενικά, ωστόσο γίνεται όσο το δυνατόν καλύτερη προσπάθεια από τον γραφέα να δοθεί η έστω και θολή εικόνα του ανθρώπου που εμφανίζεται μπροστά του. Στόχος της καταγραφής αυτής ήταν χωρίς αμφιβολία η ευκολότερη ταυτοποίηση ονομάτων και προσώπων από τους υπευθύνους²⁶. Η πρακτική της καταγραφής σωματικών χα-

24. Ο «νεαρός» για παράδειγμα Lorenzo Cursari μπορεί να συνδεθεί με τον «μεσήλικα» Ianni Cursari, και ο επίσης «νεαρός» Andrea Veneri με τον «μεσήλικα» Michali Veneri. Ανάλογες σχέσεις μπορούν να ανιχνευθούν και μεταξύ προσώπων με κοινό τόπο προέλευσης, ο «νεαρός» Zorzi da Corfu μπορεί να συνδεθεί με τον «νέο» Iannin da Corfu, όπως και οι «νεαροί» Zorzi da Rodo και Dimitri da Rodo με τον «νέο» Nicola da Rodo ή τον «ώριμο» Andrea da Rodo. Ο «νεαρός» βαλιστάριος Alessio Gavala μπορεί να συνδεθεί με τον «μεσήλικα» βαλιστάριο Emmanuele Gavala. Τέλος, ο «μεσήλικας» Guglielmo Brati με τον «υπερήλικα» Nicola Brati.

25. Ο βαλιστάριος Manoli Veneri μπορεί να συνδεθεί με τους κωπηλάτες Andrea Veneri και Michali Veneri, ενώ ο «νεαρός» βαλιστάριος Francesco da Corfu με τους κερκυραίους κωπηλάτες.

26. Η καταγραφή των προσωπικών χαρακτηριστικών παρείχε πράγματι μεγαλύτερη σιγουριά για την ταύτιση του προσώπου και των στοιχείων που δήλωνε, αλλά είχε σπανιότατη εφαρμογή σε κρατικά ή άλλα επίσημα έγγραφα, όπως τα συμβόλαια. Η ταυτοπροσωπία εξασφαλιζόταν στην περι-

ρακτηριστικών ήταν συνηθισμένη για τα πληρώματα πλοίων τα οποία προέρχονταν από διάφορες περιοχές, ναυτολογούνταν στα κατά τόπους λιμάνια που δεν ήταν πάντα ο τόπος καταγωγής τους και τα πρόσωπα αυτά δεν ανήκαν, εκτός εξαιρέσεων, στο μόνιμο προσωπικό των πλοίων²⁷.

Από τους 151 κωπηλάτες και τους 26 βαλισταρίους ένα ή περισσότερα σωματικά χαρακτηριστικά καταγράφονται για 108 κωπηλάτες και επτά βαλιστάρους. Δυστυχώς δεν καταγράφονται συστηματικά όλες οι παραπάνω κατηγορίες χαρακτηριστικών για όλα τα πρόσωπα, έτσι ώστε να προχωρήσουμε σε μια αντιπροσωπευτική εικόνα της συνολικής εμφάνισης του πληρώματος. Ο γραφέας καταγράφει αποσπασματικά μόνο εκείνα τα χαρακτηριστικά που ήταν αρκετά εμφανή, προσδιόριζαν δηλαδή το κάθε πρόσωπο και γι' αυτό έκρινε ότι ήταν απαραίτητο να τα σημειώσει. Έτσι, μόνο κάποια σχόλια μπορούν να γίνουν σχετικά με το ζήτημα αυτό.

Η σωματική διάπλαση περιλαμβάνει 6 διαφορετικά επίθετα, που περιγράφουν όσο γίνεται καλύτερα τη συνολική εμφάνιση του ανθρώπου. Έτσι, μεταξύ των κωπηλατών περιλαμβάνονται 16 που χαρακτηρίζονται ως οστεώδεις (*suto*), 13 κοντοί (*basso*), 8 ογκώδεις (*grando*), 3 παχείς (*grosso*), 3 ψηλοί (*longo*) και δύο αδύνατοι (*magro*). Οι υπόλοιποι, και μεγάλη πλειονότητα, είχαν προφανώς τη μέση και κοινή σωματική διάπλαση.

Στα χαρακτηριστικά του προσώπου περιλαμβάνεται το χρώμα και η εμφάνιση των ματιών, η μύτη και το χρώμα του δέρματος, και τέλος σε δύο μόνο περιπτώσεις το γενικό σχήμα του προσώπου. Ανάμεσα λοιπόν στους κωπηλά-

πτωση αυτή με την ύπαρξη των μαρτύρων, οι οποίοι βεβαίωσαν όχι μόνο για το περιεχόμενο του εγγράφου, αλλά και για τα πρόσωπα που εμπλέκονταν.

27. Το 1424 στάλθηκε από τη Βενετία στον δούκα Κρήτης επιστολή στην οποία καταγράφονται 15 μέλη του πληρώματος μιας γαλέρας που είχε ταξιδέψει στη Φλάνδρα τον προηγούμενο χρόνο, τα οποία είχαν δραπετεύσει (*falidi*) και αναζητούνταν, για να επιστρέψουν πίσω το ποσό που είχαν λάβει (ASV, *Duca di Candia*, b. 1, q. 12, 14v-15r). Καταγράφονται ακόμη και 20 εγγυητές για τα παραπάνω πρόσωπα, οι οποίοι θα κατέβαλαν το ποσό, αν δεν βρίσκονταν οι εγγυοδοτούμενοι. Και στην περίπτωση αυτή σε όλα τα πρόσωπα αποδίδονται ηλικιακά και σωματικά χαρακτηριστικά.

τες τέσσερις είχαν ανοιχτόχρωμα μάτια (*bianchi*), τρεις μάτια μικρά (*pizoli*), δύο μάτια γαλάζια (*gazuoli*), και από ένας μάτια μεγάλα (*grossi*), βαθειά (*chavosi*) και «ταρταρικά» (*tartaregni*). Επτά άνδρες είχαν οξεία μύτη (*colmo*), δύο παχιά (*grosso*) και ένας σπασμένη (*fracado*), ενώ σε τρεις είχε επάνω της διάφορα σημάδια. Δώδεκα κωπηλάτες είχαν κόκκινο (*rosso*) δέρμα και ένας «μαύρο» (*negro*)²⁸. Τέλος, ένας είχε στρογγυλό (*redondo*) πρόσωπο και άλλος ένας «ταρταρικό» (*tartaregno*) και παχύ (*grosso*).

Τα υπόλοιπα χαρακτηριστικά που ο γραφέας παρατηρεί στον λαιμό και το κεφάλι είναι: μικρά ή μεγάλα σημάδια (*segno/segneto*) απροσδιόριστου τύπου, κτυπήματα ή ουλές (*colpo, bota/botesina*) πάνω στα μάγουλα, τα αυτιά, τα μάτια, το πρόσωπο γενικά, τους κροτάφους, τον λαιμό, τη μύτη ή το μέτωπο. Σημειώνει ακόμη σημάδια από εξανθηματικές ασθένειες (*varvole, varoloso, verzo*) και κρεταοελιές (*porri*) σε διάφορα σημεία του προσώπου, έλλειψη ενός ή περισσότερων δοντιών, καθώς, τέλος, και άλλα ιδιαίτερα έντονα χαρακτηριστικά, όπως όταν κάποιος ήταν σπανός (*spero*) ή είχε τελείως σπασμένη και πιεσμένη μύτη.

Έτσι μπορούμε, για παράδειγμα, να ξεχωρίσουμε ανάμεσα στο πλήθος του πληρώματος τους κωπηλάτες Νικήτα Κατσατούρη, μεσήλικα με μια ουλή στον αριστερό κρόταφο, τον Μιχάλη Abramo, ώριμο άνδρα, παχύ και με κόκκινο δέρμα, τον Γιάννη Malapetra, νέο με ένα μικρό σημάδι στο δεξί ρουθούνι, τον Τζώρτζη Παγωμένο, άνδρα μεσήλικα, οστεώδη και με οξεία μύτη, τον Νικόλα Παγωμένο, άνδρα νέο που του λείπει ένα δόντι μπροστά στην κάτω σιαγόνα, τον Σταμάτη Mazamordi, νέο με σημάδι από ευλογία στη μύτη, τον Τζώρτζη Λαρδέα, έφηβο επίσης με σημάδια από ευλογία στη γωνία του δεξιού ματιού, τον Ανδρέα από τη Ρόδο, άνδρα ώριμο, κοντό και με κόκκινο δέρμα, τον Μανόλη Κατωλάτη, άνδρα επίσης ώριμο με μια ουλή που διατρέχει το πρόσωπό του ή τέλος, τον Τζώρτζη Τομαν, άνδρα παχύ χωρίς δόντια στην επάνω σιαγόνα.

28. Δυστυχώς, δεν μπορούμε να είμαστε σίγουροι αν ο χαρακτηρισμός *negro* αφορά πρόσωπο της μαύρης φυλής ή ένα πολύ μελαχρινό πρόσωπο. Πιθανότατα ισχύει το δεύτερο.

Ένα ιδιαίτερα σημαντικό, τέλος, ζήτημα σχετικά με το πλήρωμα της γαλέρας αφορά την εθνοτική ή γεωγραφική προέλευσή του, όπως προκύπτει αποκλειστικά από τα ονοματεπώνυμά τους. Αν και το κριτήριο αυτό παραμένει εν πολλοίς επισφαλές, ωστόσο τα περισσότερα από τα ονοματεπώνυμα μαρτυρούν με σχετική ασφάλεια την προέλευση του προσώπου. Συγκεκριμένα, τα ελληνικά επώνυμα μαρτυρούν με σιγουριά ένα ελληνικής καταγωγής πρόσωπο, ενώ αντίθετα τα γνωστά βενετικά ή λατινικά γενικότερα επώνυμα είναι εξαιρετικά αβέβαιο αν προσδιορίζουν πρόσωπο με λατινική ταυτότητα. Η δυσκολία στα λατινικά επώνυμα επιτείνεται, καθώς τα περισσότερα από αυτά συνοδεύονται από βαπτιστικά ονόματα με ελληνική μορφή, γεγονός που σημαίνει ότι, ακόμη κι αν πρόκειται πράγματι για Λατίνους, αυτοί προέρχονται από τις αποικίες του ελληνικού χώρου και έχουν υιοθετήσει την ελληνική μορφή του ονόματός τους. Πολύ λίγα εντέλει από τα λατινικά ονοματεπώνυμα παραπέμπουν πιο άμεσα σε πρόσωπο λατινικής καταγωγής. Μια μικρή, τέλος, ομάδα επωνύμων προσδιορίζουν γεωγραφική προέλευση, αν και πιθανόν κάποια από αυτά έχουν ήδη καταλήξει σε απλά επώνυμα, χωρίς απαραίτητα δηλαδή το πρόσωπο που το φέρει να προέρχεται το ίδιο από τον τόπο αυτό, αλλά ίσως οι πρόγονοί του.

Οι 151 κωπηλάτες φέρουν 125 διαφορετικά επώνυμα. Από το σύνολο των κωπηλατών η συντριπτική πλειονότητα είναι ξεκάθαρα ελληνικής προέλευσης, ενώ 40 μόνο από αυτούς φέρουν βενετικό ή μάλλον λατινικό επώνυμο. Από το σύνολο επίσης των 151 κωπηλατών και τους εκατό και πλέον κωπηλάτες ελληνικής προέλευσης, τουλάχιστον οι 80 φέρουν γνωστά ελληνικά ή λατινικά επώνυμα που απαντούν στην Κρήτη, ενώ οι υπόλοιποι θα μπορούσαν να προέρχονται είτε επίσης από την Κρήτη είτε από αλλού. Τα γεωγραφικής προέλευσης επώνυμα παραπέμπουν ευθέως στους ακόλουθους τόπους: Ρόδο (*da Rodo/Roditi*), Κέρκυρα (*da Corfu*), Χίο (*Chioti*), Χαλκίδα/Εύβοια (*Gripioti*), Μάνη (*Magnati*), Μοριά (*Moraiti, Monovassioti, Zachona*), Νάξο (*a Naxia*), Λευκωσία (*da Nicossia*), Ρωμανία (*da Romania*) και Ραγούζα (*da Raguxi*).

Μεταξύ των 26 βαλισταρίων, μόνο οκτώ φέρουν ξεκάθαρα ελληνικά ονοματεπώνυμα, 14 λατινικά/βενετικά και οι υπόλοιποι τέσσερις αμφίβολης προέλευσης.

Στην κατηγορία των «τεχνικών» («πιλότοι, μαραγκοί και καλαφάτης») δεν διακρίνεται η ειδικότητα του κάθε ονόματος. Έτσι, με εξαίρεση τον καλαφάτη που αναφέρεται στον ενικό και υποθέτουμε ότι μπορεί να ήταν ένας από τους δέκα συνολικά, οι υπόλοιποι εννιά δεν γνωρίζουμε πώς κατανέμονται μεταξύ των άλλων δύο ρόλων. Πιθανότατα οι περισσότεροι θα ήταν μαραγκοί. Από τα δέκα συνολικά πρόσωπα της κατηγορίας αυτής, οι τέσσερις είναι Λατίνοι (το επώνυμο των δύο υποδηλώνει προέλευση από τη Σικελία: *Antonio de Zizilia* και *Nicola da Palermo*) και οι υπόλοιποι έξι ελληνικής καταγωγής.

Ανάλογο πρόβλημα ως προς την κατανομή των ρόλων αντιμετωπίζουμε και στην ομάδα των τριών προσώπων που κατέχουν τις θέσεις του κόμιτου, του «ένορκου καπετάνιου» και του γραφέα του σκάφους, καθώς δεν αποδίδεται ιδιότητα στον καθένα. Πιθανότατα, γραφέας είναι ο ελληνικής καταγωγής Νικόλαος Αμάραντος, ενώ τους άλλους δύο ρόλους έχουν αναλάβει τα υπόλοιπα δύο λατινικής καταγωγής πρόσωπα. Τέλος, τα οκτώ πρόσωπα που απουσιάζουν από την γαλέρα αλλά θα εισέπρατταν «βοήθημα» ανήκουν σε πέντε Λατίνους και σε τρεις Έλληνες.

Από την παραπάνω ανάλυση των πληροφοριών που παρέχει το πολύ ενδιαφέρον «τετράδιο» που μας απασχόλησε, τα 194 μέλη του πληρώματος της κρητικής πολεμικής γαλέρας έχουν μικτή εθνοτική και γεωγραφική προέλευση, αλλά με κυρίαρχο το ελληνικό στοιχείο από την Κρήτη έναντι του λατινικού, καθώς και ένα ευρύ ηλικιακό τόξο ανάμεσα περίπου στα 16 και 60 έτη. Πρόκειται για ένα «τετράδιο», το οποίο όχι μόνο επιβεβαιώνει τα όσα γενικά γνωρίζουμε μέχρι τώρα για το πλήρωμα μιας βενετικής γαλέρας της εποχής, αλλά μας προσφέρει εντέλει σπάνια και αναλυτικά στοιχεία, τα οποία συνθέτουν ένα πιο ευκρινές «πορτρέτο» μιας γαλέρας των αρχών του 15ου αιώνα.

ΤΟ ΕΓΓΡΑΦΟ

(ASV, *Duca di Candia*, b. 1, q. 10, 10r-12v)

Thomas Mocenigo Dei gratia dux Veneciarum et cetera, nobilibus et sapientibus viris Laurentio Bragadino de suo mandato duce et consiliariis Crete, fidelibus dilectis salutem et dilectionis affectum, ut videre possitis computum denariorum datorum in Veneciis hominibus galee, cuius est supracomitus vir nobilis ser Petrus Polani, vobis mittimus presentibus interclusum unum quaternum in quo sunt scripta nomina hominum galee predictae, quibus subventio data est et quantitas cuilibet data, fidelitati vestre mandantes quatenus dictos denarios ad computum dictorum hominum ponere faciatis ad rationem libre sex pro ducato, sicut per alias nostras litteras vobis dedimus in mandatis.

*Datum in nostro ducali palatio,
die XXVIII ianuarii, indicione prima, 1422.
[Registrata] die XXIII februarii 1422.*

*1422, die XXV zener
Homini ai qual se dadi sovencion ducati 3 per Io dela galia, soracomito el nobel homo ser Piero Polani.*

*Michali Paristeri quondam Dimitri, homo de piu de meza etade, hochi bianchi – ducati 3
Nicola Servo quondam Vielmo, homo de piu de meza etade, ochi gazuoli – ducati 3
Nichita Cazaduri quondam Iani, homo de meza etade, Io colpo sula gramola senestra – ducati 3
Iani Berengo quondam Constanço, homo de meza etade, Io poro sula gramola senestra – ducati 3
Hemanuel Papadopulo quondam Nicola, homo de miza etade, naxo colmo – ducati 3
Michali Habramo quondam Zanin, homo de piu de meça etade, grosso, rosso – ducati 3*

- Marco Calbo quondam Zorçi, homo magro al tempo – ducati 3*
Michali de Romania quondam Michali, homo al tempo, Io colpo soto l'occhio destro – ducati 3
Micali Veneri quondam Zane, homo de meza etade, Io segno a mezo al fronte – ducati 3
Iani Malapetra quondam Zorzi, homo zovene, Io segneto apresso el naso destro – ducati 3
Lambrino Melissino quondam Hemanuel, zovene, volto redondo – ducati 3
Costa Grimani quondam Vassili, homo zovene, suto – ducati 3
Iani Curssari quondam Costa, homo de meza etade, [sente do rosso] – ducati 3
Zorzi Pagomeno quondam Iani, homo suto de meza etade, naxo colmo – ducati 3
Manoli Catolati quondam Iani, homo al tempo, Io colpo atraverso el viso – ducati 3
Manoli Masseriti quondam Micali, homo de meza etade, naxo colmo – ducati 3
Nicola Pagomeno quondam Zorzi, homo zovene, Io dente davanti de soto manco – ducati 3
Lorenzo Curssari quondam Dimitri, zoveneto, suto – ducati 3
Stamati Mazamordi quondam Lorenzo, zovene, tacha da varvole sul naso – ducati 3
Zorzi Bosazi quondam Leo, zoveneto, alcuni pori sul volto – ducati 3
Zorzi Colonari quondam Micali, zoveneto, baso varoloto verzo – ducati 3
Nicola de Muzi quondam Zorzi, homo rosso grande – ducati 3
Mathio de Candia quondam Biasio, desentado davanti – ducati 3
Zorzi Serepeci quondam Nicola, basso, rosso – ducati 3
Iani Varani quondam Constantin, zovene, negro, suto – ducati 3

Zorzi Laredea quondam Marco, zoveneto, tache da varvole in chanton del'ochio destro – ducati 3

Nicola Cacho quondam Micaletto, homo basso al tempo – ducati 3

Dimitri Vladimero quondam Nicola, zoveneto, naso grando – ducati 3

Iani Mussuro quondam Lendachi, homo de meza etade, volto tartaregno – ducati 3

Costa Sibrago quondam Zorzi, homo rosso, naxo grando – ducati 3

Zorzi Archaxi quondam Dimitri, zovene longo – ducati 3

Manoli Smerleo quondam Moschino, Io poro in gramola senestra al tempo – ducati 3

Iani Luludioti quondam Marcho, zoveneto, I segno in fronte la destro – ducati 3

Thodorin Bertolin quondam Stefana, zovene, basso, suto – ducati 3

Nicola de Bartholomio quondam Iani, homo zovene, Io segno in chanto del'ochio destro – ducati 3

Manoli Papadopulo quondam Nicola, zovene, basso, suto – ducati 3

Costa Cristodolo quondam Iani, basso, de meza etade – ducati 3

Zorzi Saromigo quondam Iani, Io poro in gramola destra – ducati 3

Zorzi Cacavela quondam Costa, zovene, naso colmo – ducati 3

Nicolo Monovassioti quondam Andrea, I segneto sul fronte la senestro – ducati 3

Thodoro Sanardo quondam Iani, hochi pizoli – ducati 3

Stamati Armeni quondam Manoli, homo de meza etade, ochi grossi – ducati 3

Manoli Cardhani quondam Zorzi, zovene, basso – ducati 3

Michali Sfachioti quondam Iani, zovene, Ia bota so l'archia senestra – ducati 3

Michali Sguro quondam Iani, basso, Ia bota soto l'archia senestra – ducati 3

- Iani Ierachari quondam Zorzi, naso colmo – ducati 3*
Zorzi Magnati quondam Vassili, naso fracado, zovene – ducati 3
Tito Mastragha quondam Michali, homo rosso al tempo – ducati 3
Zorzi Aplada quondam Franguli, Ia bota dredo l'arechia destra – ducati 3
Zorzi da Corffu] quondam Zorzi, zovene, longo, suto – ducati 3
Iani Sithiaco quondam Piero, zovene, Ia botesina a mezo al fronte – ducati 3
Andrea da Rodo quondam Mina, homo al tempo, basso, rosso – ducati 3
Manoli Melissurgo quondam Micali, homo al tempo – ducati 3
Iani Sgurdili quondam Paulo, homo rosso – ducati 3
Zorzi Arzenti quondam Leo, homo de meza etade, tacha da varvole sul naso – ducati 3
Nicola Calimeriati quondam Andrea, zovene, I segno sul'auro de sopra le senestro – ducati 3
Zorzi Laguta quondam Arnoldo Vescovo – ducati 3
Iani Arapi quondam Michali, Io segno sul fronte la destro – ducati 3
Zorzi Macrinasila quondam Costa, homo al tempo, ochi gazuoli – ducati 3
Nicola Selemede quondam Micali, homo de meza etade – ducati 3
Iani Surian quondam Micali, al tempo rosso – ducati 3
Stamati Trimano quondam Thodoro, Io poro in gola la destro – ducati 3 //
Iani Megalonimo quondam papa Micali, homo suto, Io segno al fronte – ducati 3
Dimitri Chioti quondam Thodoro, homo al tempo – ducati 3
Micali Pezi quondam Manoli, baso, verzo – ducati 3
Ianin da Corfu quondam Alesio, zovene, ochi tartaregni – ducati 3
Lucha [Dondolo] quondam Zanachi, zovene – ducati 3
Iani Martino quondam Nicola, al tempo, baso – ducati 3

- Iani [Merego] quondam Thodoro, homo al tempo [camudo] – ducati 3*
Stamati Monovisioti quondam Andrea, homo grando, suto – ducati 3
Zorzi Gligoropulo quondam Iani, volto grosso – ducati 3
Zanin Vorea quondam Nicola, zoveneto – ducati 3
Zorzi da Rodo quondam Vielmo, zoveneto – ducati 3
Nicola Cortaci quondam Nichita, homo al tempo [camudo] grando – ducati 3
Anthoni Cortaci quondam Nicola, zovene, suto – ducati 3
Zorzi Talassino quondam Nicola, I tacha da varvole in granola destra – ducati 3
Zorzi Toman quondam Iani, homo grosso, senza denti, senza denti di sopra – ducati 3
Zorzi Doxara quondam Nicola, zovene, rosso – ducati 3
Zorzi Contarini quondam Nicola, homo pliu de meza etade – ducati 3
Iani Athanasi quondam Thodoro, homo al tempo, hochi pizoli – ducati 3
Michali Chioti da Chio quondam Labino, homo suto de meza etade – ducati 3
Michali Vardali quondam Zorzi, homo al tempo, basso – ducati 3
Costa Zachona quondam Vassili, homo al tempo, I segni mezo {al tempo} llal frontell – ducati 3
Iani Sagredo, tartaro – ducati 3
Costa ...eli quondam Iani, zovane, I poro sopra l'ochio destro – ducati 3
{Costa} Zorzi Afracino quondam Dimitri, zoveneto – ducati 3
Iani Coraro {homo} quondam Zorzi, homo rosso, hochi guazoli – ducati 3
Zorzi Cornaro quondam Iani, homo zovane – ducati 3
Dimitri da Ruodo quondam Drag[un]o, zoveneto – ducati 3
Dimitri Catameno quondam Iani, homo de meza etade – ducati 3
Piero Caravelo quondam Leo, lauro de sopra doppio – ducati 3

- Stefano Caloviropulo quondam Zorzi, zovene, ochi pizoli – ducati 3
Michali Calona quondam Stamati, zovene – ducati 3
Iani Talassino quondam Dimitri, suto – ducati 3
Mathio Due[l]e quondam Vido, zovene, naxo cholmo – ducati 3
Leo Mauro quondam Gavrili, zovene, naxo cholmo – ducati 3
Manoli Gisi quondam Zorzi, zovene, hochi chavosi – ducati 3
Zorzi Moraiti quondam Piero, I segno mezo al fronte – ducati 3
Zorzi Carandino quondam Vassili, zovene, baso – ducati 3
Nicola Marizi quondam Manoli, I tra le 2 [ziege] – ducati 3
Stamati Pesea quondam Michali, zovene – ducati 3 //
Thomado Dorente quondam Bartholomeo, zovene, grando – ducati 3
Manoli Lambardo quondam Michali, homo basso al tempo – ducati 3
Zanachi Lupi quondam Zorzi, zovene, Io dente manco de sora – ducati 3
Nichita Cazaduri quondam Vassili, homo al tempo – ducati 3
Manoli Masuro quondam Nicola, homo de meza etade – ducati 3
Manoli Sarachinopulo quondam Costa, homo de meza etade – ducati 3
Stamati Mavrodi quondam Michali, zovene – ducati 3
Iani Coti quondam Costa, zovene – ducati 3
Iani Sepe quondam Zorzi, homo basso de meza etade – ducati 3
Zorzi de Polo quondam Stamati, zovene, grando – ducati 3
Iani Conari quondam Micali, homo basso al tempo – ducati 3
Andrea Veneri quondam Iani, zoveneto – ducati 3
Zorzi Poliocto quondam Manoli, homo al tempo – ducati 3
Bernardo da Raguxi quondam Antonio, zoveneto – ducati 3

- Zorzi Lefto quondam Iani, zovene – ducati 3*
Vassili da Corfu quondam Iani, de meza etade – ducati 3
Franguli Baseyo quondam Antonio, homo basso al tempo – ducati 3
Costa Arvasio quondam Iani, homo al tempo – ducati 3
Nicola Salivara quondam Manoli, zovene – ducati 3
Nicola Gripioti quondam Dimitri, zovene – ducati 3
Zorzi Mavrosimi quondam Iani, homo suto – ducati 3
Nicola da Rodo quondam Costa, zovene, suto – ducati 3
Zorzi Rodevan quondam Stamati, zovene – ducati 3
Iani Metesti quondam Nicolo, homo suto, I dente manco de sora – ducati 3
Zorzi Scordili quondam Costa, homo grando – ducati 3
Cristodulo Siropulo quondam Zorzi, zovene – ducati 3
Antonio Divonixio quondam Manoli, zovene – ducati 3
Landachi Lando quondam Zanachi, zovene – ducati 3
Zorzi Sandronico quondam Nicola, tacha da varvole – ducati 3
Zorzi Coraro quondam Costa, homo al tempo, magro – ducati 3
Antonio Quirin quondam Zane, grando – ducati 3
Iani Simonelo quondam Manoli, de meza etade [[de meza etade]] – ducati 3
Micali Monovassioti quondam Dimitri, homo de piu etade – ducati 3
Stathi Macrigeni quondam Zorzi, homo basso al tempo – ducati 3
Nicola Caloda quondam Thodoro, zovene – ducati 3
Iani Caloda quondam Thodoro, de meza etade – ducati 3
Nicola Cochino quondam Thodoro, zovene – ducati 3
Iani Bianco quondam Antonio, de meza etade – ducati 3
Iani Grimani quondam Nicolo, zovene, basso – ducati 3
Iani Fule quondam Manoli, homo grando, suto – ducati 3
Xeno da Ruodo quondam Manoli, homo de piu de meza etade – ducati 3
Franco a Naxia quondam Iani, homo zovene – ducati 3
Benedetto da Nicossia quondam Stefano, zovene – ducati 3
Iani Cornaro quondam Zorzi, de meza etade – ducati 3

Μια βενετική γαλέρα και το πλήρωμά της

Costa Chefala quondam Micali, al tempo – ducati 3
Todoro Chiefala, Ia bota sula tempia – ducati 3
Martino de Francesco quondam Marco, zovene – ducati 3
Nicola Scordili quondam Stamati, de meza etade – ducati 3
Antonio Roditi quondam Nicola, spano – ducati 3
Stefano Mussuro quondam Zorzi, vescovo – ducati 3

I sorascritti homini son 151, i qual ave ducati 3 per Io

Copito e paron zurado et Io scrivan

Nicolin Amarando quondam Zorzi – ducati 3
Lucha Seroto quondam Zuane – ducati 3
Zani de Rodovan quondam Costanço – ducati 3

Nocheri, marangoni e calafado

Zorzi Astrachani quondam Manoli – ducati 3
Zorzi Turlino quondam Zane – ducati 3
Zorzi Turcho quondam Costa – ducati 3
Costa Arfanelo quondam Alesio – ducati 3
Andrea Rinico quondam Zorzi – ducati 3
Apostoli Thiofilacto quondam Zorzi – ducati 3
Antonio de Zizilia quondam Nicola – ducati 3
Nicola Caravela quondam Zane – ducati 3
Nicola Cornaro quondam Zorzi – ducati 3
Nicola da Palermo quondam Antonio – ducati 3

Balestrieri

Alesio Gavala quondam Zorzi, zovene – ducati 3
Micali Cornaro quondam Zane, zovene – ducati 3
Zorzi Paladi quondam Iani, piu che de meza etade – ducati 3
Zorzi Vasmulo quondam Vassili, de meza etade – ducati 3
Zorzi Capello quondam Alban, de meza etade, viso grosso – ducati 3

Michali Coliva quondam Dimitri, de meza etade – ducati 3
Michali [Aseni] quondam Iani, de meza etade – ducati 3
Francesco da Corfu quondam Iani, homo zovene – ducati 3
Micaletto Beto quondam Andrea, de meza etade – ducati 3
Micali Caluzi quondam Zane, rosso – ducati 3
Nicola Brati quondam Bartholomeo, de piu de meza etade – ducati 3
Vielmo Brati quondam Dito, de meza etade – ducati 3
Zorzi Gripioti quondam Sino, de meza etade – ducati 3
Manoli Veneri quondam Nicola, varoloso, de meza etade – ducati 3
Alessio Lando quondam Zanachi, zovene – ducati 3
Andrea Longovardo quondam Marco, ochi bianchi – ducati 3
Zorzi Melissino quondam Francesco, de meza etade – ducati 3
Bortholomeo Stati quondam Zorzi, de meza etade, verzo – ducati 3
Stamati Andronichi quondam Andronico, longo – ducati 3
Zanni Zichiri quondam Zorzi, ochi bianchi – ducati 3
Andrea Carchiopolo quondam Zorzi, de meza etade – ducati 3
Hemanuel Gavala quondam Vassili, de meza etade – ducati 3
Marin Querin quondam Nicola, zovene – ducati 3
Nicola Bertolin quondam Stefano, de meza etade – ducati 3
Zorzi Bonafe quondam Manoli, ochi bianchi – ducati 3
Nicola Cussino quondam Zorzi, zovene – ducati 3

Nobelli

Ser Augustin Chioza quondam ser Antonio – ducati 3
Ser Marco Bernardo quondam ser Olivier – ducati 3
Ser Batista Polani de ser Antonio – ducati 3
ser Zanachi Piçollo de ser Andrea – ducati 3

Μια βενετική γαλέρα και το πλήρωμά της

*Al soracomito ser Piero Polani per sovencion
oro ducati 200*

*Noto che i pagadori de l'armamento esta dado al nobel
homo ser Piero Polani soracomito de dita galia oro duca-
ti IIc per dar sovencion ai homini sotoscriti i qual non
esta trovadi [avenuti] in galia, i qual deneri el dito sora-
comito die dar al capitano del Colfo e lui die far la dita
sovencion*

Zan Grimani

Iacomel Zordanin

Iani Aglada

Gracian da Modon

Dimitri Mussuro

Iani Manaza

Piero Polani

Nicoletto Abramo

ΠΙΝΑΚΑΣ Α

Κωπηλάτες (ηλικιακές κατηγορίες)

	Zovenetto	Zovene	Al tempo
	Lorenzo Cursari	Ianni Malapera	Marco Calbo
	Zorzi Bosazi	Lambrino Melissino	Michali de Romania
	Zorzi Colonari	Costa Grimani	Manoli Catolati
	Zorzi Laredea	Nicola Pagomeno	Nicola Cacho
	Dimitri Vladimero	Stamati Mazamordi	Manoli Smerleo
	Iani Luludioti	Ianni Varani	Tito Mastragha
	Zorzi da Corfu	Zorzi Archaxi	Andrea da Rodo
	Ianni Sithiaco	Thodorin Bertolin	Manoli Melissurgo
	Zanin Vorea	Nicola de Bartholomio	Zorzi Macrinasila
	Zorzi da Rodo	Manoli Papadopulo	Ianni Surian
	Zorzi Doxara	Zorzi Cacavela	Dimitri Chioti
	Zorzi Afracino	Manoli Cardhami	Ianni Martino
	Dimitri da Ruodo	Michali Sfachioti	Ianni Menego
	Andrea Veneri	Zorzi Magnati	Nicola Cortaci
	Bernardo da Raguxi	Nicola Calimeriati	Ianni Athanasi
		Iannin da Corfu	Michali Vardali
		Lucha Dondolo	Costa Zachona
		Anthoni Cortaci	Manoli Lambardo
		Costa Ameli	Ianni Cornari
		Zorzi Cornaro	Zorzi Poliocto
		Stefano Caloviropulo	Franguli Baseyo
		Michali Calona	Costa Arvasio
		Mathio Duele	Zorzi Coraro
		Leo Mauro	Stathi Macrigeni
		Manoli Gisi	Costa Chefala
		Zorzi Carandino	Nichita Cazaduri
		Stamati Pesea	

Μια βενετική γαλέρα και το πλήρωμά της

	Zovenetto	Zovene	Al tempo
		Thomado Dorente	
		Zanachi Lupi	
		Stamati Mavrodi	
		Ianni Coti	
		Zorzi de Polo	
		Zorzi Lefto	
		Nicola Salivara	
		Nicola Gripioti	
		Nicola da Rodo	
		Zorzi Rodevan	
		Cristodulo Siropulo	
		Antonio Divoxino	
		Lendachi Lando	
		Nicola Caloda	
		Nicola Cochino	
		Ianni Grimani	
		Franco a Naxia	
		Benedetto da Nicossia	
		Martino de Francesco	
	15	46	26
	Meza etade	Più che meza etade	Χωρίς Ηλικία
	Nicola Cazaturi	Michali Peristeri	Nicola de Muzi
	Ianni Berengo	Nicola Servo	Mathio de Candia
	Hemanuel Papadopulo	Michali Habramo	Zorzi Serepeci
	Michali Veneri	Zorzi Contarini	Zorzi Saramigo
	Ianni Cursorsari	Micali Monovassioti	Nicolo Monovassioti
	Zorzi Pagomeno	Xeno da Ruodo	Thodoro Sanardo
	Manoli Masseriti		Michali Sguro

Τόμος αφιερωμένος στον ακαδημαϊκό δάσκαλο Κωνσταντίνο Ντόκο

	Meza etade	Più che meza etade	Χωρίς Ηλικία
	Ianni Mussuro		Ianni Ierachari
	Costa Cristodolo		Zorzi Aplada
	Stamati Armeni		Ianni Sgurdili
	Zorzi Arzenti		Zorzi Laguta
	Nicola Selemede		Ianni Arapi
	Michali Chioti		Stamati Trimano
	Dimitri Catameno		Ianni Megalonimo
	Manoli Masuro		Michali Pezi
	Manoli Sarachinopulo		Stamati Monovassioti
	Ianni Sepe		Zorzi Gligoropulo
	Vassili da Corfu		Zorzi Thalassino
	Ianni Simoneo		Zorzi Toman
	Ianni Caloda		Ianni Sagredo
	Ianni Bianco		Ianni Coraro
	Ianni Cornaro		Piero Caravello
	Nicola Scordili		Ianni Thalassino
			Zorzi Moraiti
			Nicola Marizi
			Zorzi Mavrosumi
			Ianni Metesti
			Zorzi Scordili
			Zorzi Sandronico
			Antonio Quirin
			Ianni Fule
			Thodoro Chiefala
			Antonio Roditi
			Stefano Mussuro
			Zorzi Sibrago
151	23	6	35

Μια βενετική γαλέρα και το πλήρωμά της

ΠΙΝΑΚΑΣ Β

Βαλιστάριοι (ηλικιακές κατηγορίες)

	Zovenetto	Zovene	Al tempo
		Alessio Gavala	
		Michali Cornaro	
		Francesco da Corfu	
		Alessio Lando	
		Marin Querin	
		Nicola Cussino	
	0	6	0
	Meza etade	Più che meza etade	Χωρίς Ηλικία
	Zorzi Vasmulo	Zorzi Paladi	Michali Caluzi
	Zorzi Capello	Nicola Brati	Andrea Longovardo
	Michali Coliva		Stamati Andronichi
	Michali Aseni		Zanni Zichiri
	Micaletto Betto		Zorzi Bonafe
	Vielmo Brati		
	Zorzi Gripioti		
	Manoli Veneri		
	Zorzi Melissino		
	Bortholomeo Stati		
	Andrea Carchiopulo		
	Hemanuel Gavala		
	Nicola Bertolin		
26	13	2	5

Πίνακας περιεχομένων

Εισαγωγή	9
ΓΕΡΑΣΙΜΟΣ Δ. ΠΑΓΚΡΑΤΗΣ	
Κωνσταντίνος Ντόκος (1934-2019): βιογραφικά και εργογραφικά.....	31
ΒΑΪΟΣ ΒΑΪΟΠΟΥΛΟΣ	
Ανατέμνοντας τη ρωμαϊκή πρωτοϊστορία με τη βοήθεια της λογοτεχνίας: ελληνορωμαϊκές αντιθέ- σεις και συγκλίσεις	63
ΙΩΑΝΝΑ ΑΘΑΝΑΣΟΠΟΥΛΟΥ	
Η δημογραφική και οικονομική κατάσταση της Κέρκυρας σύμφωνα με την απογραφή της δεκαε- τίας του 1760	91
ΔΕΣΠΟΙΝΑ ΕΡ. ΒΛΑΣΣΗ	
Το Συμβούλιο των 150 της Κεφαλονιάς Τα πρώτα αβέβαια βήματα ενός θεσμού χωρίς μέλλον.....	155
ΧΑΡΑΛΑΜΠΟΣ ΓΑΣΠΑΡΗΣ	
Μια βενετική γαλέρα και το πλήρωμά της: ένα «πορτρέτο» του 1423	193

ΗΛΙΑΣ ΓΙΑΡΕΝΗΣ

- Μεταξύ Βενετίας και Νίκαιας: τα νησιά του Αιγαίου στην περίοδο μετά την τέταρτη σταυροφορία (1204-1261)..... 227

ΑΘΑΝΑΣΙΟΣ Ε. ΚΑΡΑΘΑΝΑΣΗΣ

- Περί Ερμιόνης της Αργολίδος: ιστορικά ρινίσματα κατά την Επανάσταση..... 251

ΜΑΡΙΑΝΝΑ ΚΟΥΥΒΑ

- Ο προνοπτής Ζακύνθου Polo Valaresso: έργα και ημέραι (χρ. 1516-1518)..... 261

ΚΩΣΤΑΣ ΚΟΜΗΣ

- Καρδιανή Τήνου: δημογραφία και οικονομία στη μακρά διάρκεια (17ος αι. - σήμερα)..... 273

ΚΑΤΕΡΙΝΑ Β. ΚΟΡΡΕ

- Η διαθήκη του αρχιμανδρίτη Κυπριανού και η απογραφή της περιουσίας του. Δύο τεκμήρια κυπριακής ιστορίας..... 301

ΚΟΣΤΑΣ Ε. ΛΑΜΒΡΙΝΟΣ

- Dal ceto rurale alla classe nobiliare: ambizioni e aspettative della famiglia cretese Varucha Makrimalli (sec. XVII)..... 327

ΤΗΛΕΜΑΧΟΣ Κ. ΛΟΥΓΓΗΣ

- Σχετικά με τη διάρθρωση της βυζαντινής κοινωνίας από τα μέσα του 13ου έως τα μέσα του 14ου αιώνα..... 347

ΧΡΗΣΤΟΣ ΛΟΥΚΟΣ

- Αμπέλι, κρασί και κοινωνία. Μερικές σκέψεις για την οινοπαραγωγή και τους οινοπαραγωγούς στη Σαντορίνη (περίπου 1830-1940)..... 361

Πίνακας περιεχομένων

ΑΛΕΞΗΣ ΜΑΛΛΙΑΡΗΣ

- Στην Πελοπόννησο των Βενετών και των Οθωμανών: η Ηλεία κατά τη βενετική κυριαρχία (1687-1715) και η συλλογή ειδήσεων στην περιοχή περί των Οθωμανών (1717) 389

ΧΡΥΣΑ ΜΑΛΤΕΖΟΥ

- Ta capitoli της κοινότητας της Αμμοχώστου (1545)..... 407

DESPOINA STEF. MICHALAGA

- La promozione di Iacovos Saloufas ad Arcivescovo di Rheon e Prasto..... 453

ΔΩΡΑ ΜΟΣΧΟΥ

- Η γη, οι άνθρωποι, τα νοικοκυριά στην Κέρκυρα του 18ου αιώνα. Μια αφήγηση για «τόσες γενιές ανθρώπων που 'χανε ζήσει σκοτεινά, ποτίζοντας με τον ιδρώ τους μια γη που δεν ήταν δική τους» 469

ΣΤΑΘΗΣ ΜΠΙΡΤΑΧΑΣ

- «Il vostro Regno de Cipro [...] si po chiaramente nominar il granaro di questa cytà». Από την αφθονία σιτηρών στην επισιτιστική κρίση: η μαρτυρία των εκθέσεων πεπραγμένων των κρατικών αξιωματούχων και λειτουργών της βενετικής Κύπρου 493

ΜΙΛΤΙΑΔΗΣ Γ. ΜΠΟΤΣΗΣ

- Η γεωγραφική θέση της Κέρκυρας ως αιτία μεγάλων δεινών και καταστροφών: ο εμπρησμός της Κέρκυρας (14 Σεπτεμβρίου 1943) 515

ΓΙΩΡΓΟΣ Β. ΝΙΚΟΛΑΟΥ

- Εκχριστιανισμοί μουσουλμάνων στην Πελοπόννησο την περίοδο της δεύτερης βενετοκρατίας

(1685-1715): προβλήματα έρευνας και πρώτες διαπιστώσεις.....	555
ΜΑΡΙΑ ΝΤΟΥΡΟΥ-ΗΛΙΟΠΟΥΛΟΥ	
Στοιχεία για την Κέρκυρα στα τέλη του 13ου αιώνα (1290-1300).....	593
ΓΕΡΑΣΙΜΟΣ Δ. ΠΑΓΚΡΑΤΗΣ	
Το θαλάσσιο εμπόριο χύδην φορτίων στη Βενετία τον 16ο αιώνα ως μοχλός ανάπτυξης της εμπορικής ναυτιλίας των Ελλήνων.....	601
ΑΓΓΕΛΙΚΗ ΠΑΝΟΠΟΥΛΟΥ	
Το ταξίδι των γερακιών από τα Αστερούσια στο Ουρμπίνο. Κοινωνικο-οικονομικές προεκτάσεις της διακίνησης άγριας πανίδας στη βενετική Κρήτη.....	627
ΑΝΑΣΤΑΣΙΑ ΠΑΠΑΔΙΑ-ΛΑΛΑ	
Κοινότητα και κοινωνία στον πολιορκούμενο Χάνδακα τις τελευταίες ημέρες του Κρητικού πολέμου ...	653
ΑΝΑΣΤΑΣΙΟΣ Φ. ΠΑΠΑΪΩΑΝΝΟΥ	
Ή δημόδης παραλλαγή του βίου του αγίου Παντελεήμονος στον ζακυνθινό κώδικα Στροφάδων-Άγιου Διονυσίου.....	675
ΘΕΟΔΩΡΟΣ ΠΑΠΠΑΣ	
Πλατωνική πολιτεία: από την πολιτική στη θεωρία ή του αγαθού ιδέα μέγιστον μάθημα	713
ΘΕΟΔΟΣΗΣ ΠΥΛΑΡΙΝΟΣ	
Η αλληλογραφία Βασιλείου Τατάκη και Μανούσου Ι. Μανούσακα με θέμα την έκδοση του βιβλίου <i>Γεράσιμος Βλάχος ο Κρησ.</i>	769

Πίνακας περιεχομένων

ΟΝΟΥΦΡΙΟΣ [ΑΚΗΣ] ΠΑΥΛΟΓΙΑΝΝΗΣ - ΤΖΩΡΤΖΗΣ ΠΑΥΛΟΓΙΑΝΝΗΣ	
Ο «μύθος» των φημισμένων αθλητών στην ελληνική αρχαιότητα: η συγκρότηση μιας πολιτισμικής μνήμης	805
ΝΙΚΟΣ ΤΟΜΠΡΟΣ	
Ο δικομματισμός στην επαρχία Πατρών (1883-1895): ο δημόσιος λόγος για τον Θεόδωρο Δηλιγιάννη στον πατραϊκό Τύπο	827
ΚΩΣΤΑΣ Γ. ΤΣΙΚΝΑΚΗΣ	
Το ενδιαφέρον της Καθολικής Εκκλησίας για την επισκοπή Κισάμου το 1572	865

ΤΟΜΟΣ ΑΦΙΕΡΩΜΕΝΟΣ ΣΤΟΝ ΑΚΑΔΗΜΑΪΚΟ ΔΑΣΚΑΛΟ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟ ΝΤΟΚΟ

Για περισσότερες από πέντε δεκαετίες ο Κωνσταντίνος Ντόκος πρόσφερε με υπομονή και καλοσύνη τις γνώσεις του σε εκκολαπτόμενους και ώριμους ιστορικούς. Η μακρά εμπειρία του στην υστερομεσαιωνική και στη νεότερη ιστορία — ιδίως σε εκείνη του λατινοκρατούμενου ελληνισμού — έχει αφήσει γόνιμους καρπούς, όπως γίνεται φανερό από το πλήθος των μαθητών του και την ποιότητα των επιστημονικών δημοσιεύσεών τους. Με τον παρόντα τόμο τιμάται ο ακαδημαϊκός δάσκαλος, ο συνάδελφος, ο συνεργάτης, ο άνθρωπος.

Ο Κωνσταντίνος Ντόκος (Αθήνα, 1934-2019) υπήρξε καθηγητής νεότερης ελληνικής ιστορίας στο Τμήμα Ιστορίας του Ιονίου Πανεπιστημίου (Κέρκυρα), όπου δίδαξε από το 1990 μέχρι το 2001. Μετά την αφυπηρέτησή του συνέχισε επί σειρά ετών τη διδασκαλία σε προγράμματα μεταπτυχιακών σπουδών και σεμινάρια ως ομότιμος καθηγητής. Η διδακτορική διατριβή με θέμα *Η Στερεά Ελλάς κατά τον ενετοτουρκικόν πόλεμον (1684-1699) και ο Σαλώνων Φιλόθεος* (Εταιρεία Στερεοελλαδικών Μελετών, Αθήνα, 1975), οι μελέτες του για το *Βενετικό κτηματολόγιο της Βοστίτσας* (Μορφωτικό Ινστιτούτο Αγροτικής Τράπεζας της Ελλάδας, Αθήνα, 1993), τις μετοικεσίες στην Πελοπόννησο, τις κοινότητες και τις αγγαρείες στον βενετοκρατούμενο Μοριά, την κοινωνική διαστρωμάτωση και την τοπική αυτοδιοίκηση στην Κύπρο (*Αστική αυτοδιοίκηση και κοινωνικές τάξεις στη βενετοκρατούμενη Ανατολή και στην Κύπρο*, Ηρόδοτος, Αθήνα, 2021), κ.ά., συνιστούν έργα αναφοράς στην ιστοριογραφία για την ελληνολατινική Ανατολή. Βαθύς γνώστης των βενετικών αρχείων, της υστερομεσαιωνικής και της πρώιμης νεότερης ελληνικής ιστορίας και των βοηθητικών επιστημών της ιστορίας, διαδραμάτισε ρόλο καθοριστικό στην οργάνωση των σπουδών για τον λατινοκρατούμενο ελληνισμό. Διετέλεσε εξάλλου πρώτος υπότροφος του Ελληνικού Ινστιτούτου Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Σπουδών της Βενετίας (1962-1964).

Συνεισφορές: Ιωάννα Αθανασοπούλου, Βάιος Βαϊόπουλος, Δέσποινα Ερ. Βλάσση, Χαράλαμπος Γάσπαρης, Ηλίας Γιαρένης, Αθανάσιος Καραθανάσης, Μαριάννα Κολυβά, Κώστας Κόμης, Κατερίνα Β. Κορρέ, Κώστας Ε. Λαμπρινός, Τηλέμαχος Κ. Λουγγής, Χρήστος Λούκος, Αλέξης Μάλλιαρης, Χρύσα Μαλτέζου, Δέσποινα Στεφ. Μιχάλαγα, Δώρα Μόσχου, Στάθης Μπίρταχας, Μιλτιάδης Μπότσης, Γιώργος Β. Νικολάου, Μαρία Ντούρου-Ηλιοπούλου, Γεράσιμος Δ. Παγκράτης, Αγγελική Πανοπούλου, Αναστασία Παπαδία-Λάλα, Αναστάσιος Παπαϊωάννου, Θεόδωρος Παππάς, Ονούφριος Παυλογιάννης, Τζώρτζης Παυλογιάννης, Θεοδόσης Πυλαρινός, Νίκος Τόμπρος, Κώστας Τσικνάκης.

Εικόνα εξωφύλλου: παράσταση με χάραξη και προσδιορισμό κτηματικών τεμαχίων από το βενετικό κτηματολόγιο της Βοστίτσας. Από την έκδοση: Κωνσταντίνος Ντόκος - Γεώργιος Παναγόπουλος, *Το βενετικό κτηματολόγιο της Βοστίτσας*, Μορφωτικό Ινστιτούτο Αγροτικής Τράπεζας, Αθήνα, 1993, πίνακας 2.

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΗΡΟΔΟΤΟΣ

Μαντζάρου 9

GR 10672 Αθήνα

☎ 21 03 62 63 48 · 📠 69 76 33 44 93

✉ info@herodotos.net

🌐 www.herodotos.net

ISBN 978-960-485-409-7



9 789604 854097